

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗ

Η κόσμηση κατά τη νεολιθική εποχή στην Κύπρο: η περίπτωση του Καντού-Κουφόβουνου

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι στις προκαταρκτικές εκθέσεις ή και στις τελικές δημοσιεύσεις των παλαιότερων ανασκαφών των θέσεων, κατά κύριο λόγο των νεολιθικών χρόνων, τα μικροαντικείμενα, μεταξύ των οποίων κατατάσσονται συνήθως και τα κοσμήματα, τύχαιναν λιγότερης προσοχής και ερμηνευτικής ανάλυσης εκ μέρους των ανασκαφών. Πιθανότατα διότι τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα θεωρούνταν πολύ σημαντικότερα. Στη σύγχρονη όμως αρχαιολογική έρευνα η προσέγγιση είναι διαφορετική. Τα αντικείμενα στολισμού του προϊστορικού ανθρώπου καταγράφονται και μελετώνται ισόρροπα και στο ίδιο μέτρο σε σχέση με τα λοιπά ευρήματα. Η παρουσία ή η απουσία τους από τους οικισμούς και τους τάφους είναι ένα επιπλέον στοιχείο για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα της κάθε θέσης. Το είδος, η προέλευση της πρώτης ύλης, οι τεχνικές επεξεργασίας της, τα σχήματα των κοσμημάτων, ο ακριβής τόπος εύρεσης π. χ. εντός του οικισμού, του τάφου, ή του σπηλαίου, ο αριθμός τους, αποτελούν παραμέτρους που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, όταν μελετάται το κόσμημα, όπως εξάλλου συμβαίνει και για κάθε άλλο είδος κινητού ευρήματος.

Ο προϊστορικός άνθρωπος από παρά πολύ νωρίς ασχολήθηκε με τον στολισμό του είτε εκφράζοντας θρησκευτικές και ποικίλες άλλες κοινωνικές αντιλήψεις και συμπεριφορές είτε απλά κινούμενος από μία διάθεση καλλωπισμού και ανταρέσκειας (Καραλή 1996, 165-166 και Ζάχος, 1996, 166-167, όπου και αρκετή βιβλιογραφία για το θέμα). Όπως σημειώνει ο Χουρμουζιάδης (1996, 40-46) οι πηγές από τις οποίες αντλούμε πληροφορίες για τη μελέτη της ιδεολογίας του προϊστορικού ανθρώπου είναι οι ταφικές πρακτικές, τα κοσμήματα, η διακόσμηση, τα ειδώλια και η κοινωνική οργάνωση. Το κόσμημα και γενικά ο ατομικός στολισμός αντιμετωπίζεται ποικιλότροπα : ως φορέας συμβολικών μηνυμάτων, θρησκευτικών πεποιθήσεων, ψυχολογικής συμπεριφοράς, συμπαθητικής μαγείας αλλά και κοινωνικής διαφοροποίησης των ατόμων στα πλαίσια της κοινότητας που ζουν. Και σήμερα εξάλλου λίγο ως πολύ συμβαίνει το ίδιο. Συμβολικό χαρακτήρα έχει ο σταυρός που μας φορούν κατά την τελετή του βαπτίσματος ή το χρυσό δακτυλίδι κατά την τελετή του γάμου. Στοιχείο ευμάρειας και κοινωνικής καταξίωσης αποτελεί η απόκτηση χρυσών ή άλλων πολύτιμων κοσμημάτων που φορούν και τα δύο φύλα στη σύγχρονη κοινωνία. Ο ατομικός καλλωπισμός μέσω του κοσμήματος δεν παύει παρόλα αυτά να αποπνέει και την προσωπική ευχαρίστηση, την τάση να φαινόμεστε απλά ομορφότεροι.

Σε γενικές γραμμές τα κοσμήματα της νεολιθικής εποχής μπορούν να ενταχθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες α. σε εκείνα που εκτιμώνται για την ύλη και το φυσικό σχήμα τους και υφίστανται ελάχιστη, ή καθόλου επεξεργασία, όπως π.χ. διάφοροι λίθοι, καμμιά φορά και ημιπολύτιμοι, και όστρεα και β. σε εκείνα τα οποία είναι προϊόντα επεξεργασίας, δηλ. τέχνεργα, και κατά συνέπεια εξειδικευμένης τεχνογνωσίας. Τα αντικείμενα κοσμηματοτεχνίας της δεύτερης κατηγορίας μπορεί να κατασκευάζονται από διάφορα υλικά.

Κατά τη νεολιθική εποχή στις περισσότερες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου η πλειονότητα των αντικειμένων στολισμού είναι κατασκευασμένα από όστρεο (Karali 1999, 26-41), οστό και κέρατο ζώου, λίθο, πηλό, πιθανότατα από ποικίλα φθαρτά υλικά και πολύ λιγότερο από μέταλλα, κατά βάση χαλκό, χρυσό και άργυρο. Αυτός ο γενικός κανόνας ισχύει και για τη νεολιθική Κύπρο, εξαιρουμένων όμως εντελώς των μετάλλινων παραδειγμάτων, τουλάχιστον με βάση τα παρόντα αρχαιολογικά δεδομένα.

Τα κοσμήματα από μέταλλο στο χώρο του Αιγαίου χρονολογούνται στη Νεότερη και Τελική Νεολιθική. Είναι κατασκευασμένα από χαλκό, χρυσό και άργυρο και περιλαμβάνουν διαφόρων τύπων ψήφους, δακτυλιόσχημα περιάλπτα, ελάσματα, ενώτια κ.ά. (Ζάχος 1996, 167-168 και Κοσμήματα της Ελληνικής Προϊστορίας : Ο Νεολιθικός Θησαυρός, 1998, 29-38).

Στην παρούσα μελέτη θα εξετασθούν όσα μικροαντικείμενα θεωρούνται κοσμήματα κατά φάσεις και υλικό, με ιδιαίτερη αναφορά στα ευρήματα από το Καντού-Κουφόβουνο. Όπως είναι γνωστό η νεολιθική εποχή στην κυπριακή προϊστορία διαιρείται σε τρεις φάσεις : την Ακεραμεική ή Πρώιμη Νεολιθική ή Πολιτισμό της Χοιροκοιτίας (8200-5500 π.Χ. περίπου), την ενδιάμεση χρονολογική περίοδο που χαρακτηρίζεται ως χρονολογικό κενό (των 1500 περίπου χρόνων) με πιθανές υποψήφιες θέσεις την Φιλιά-Δράκο Α και το Δάλι-Αγρίδι και τέλος την Κεραμεική ή Ύστερη Νεολιθική ή Πολιτισμό της Σωτήρας (4500-3700 π.Χ. περίπου). Στην Κύπρο, εκτός από τις νεολιθικές θέσεις που απέδωσαν κοσμήματα, τα τελευταία χρόνια ανασκάφηκε και μία προνεολιθική θέση γνωστή με το όνομα Ακρωτήρι-Αετόκρεμνος που βρίσκεται στην επαρχία Λεμεσού. Ορισμένα από τα κινητά ευρήματα, όπως διάφορα επεξεργασμένα όστρεα, 125 στον αριθμό, τρία περιάλπτα από πικρόλιθο, μία ψήφος και ένα δόντι νάνου ιπποπόταμου κατάλληλα επεξεργασμένο για να φορεθεί ως περιάλπτο θεωρήθηκαν ως στοιχεία κόσμησης (Reese 1992, 13-16). Ο αριθμός των νεολιθικών θέσεων στο νησί έχει αυξηθεί σημαντικά μετά από έρευνες επιφανείας και ανασκαφές των τελευταίων χρόνων. Στις νέες θέσεις κατατάσσεται και ο οικισμός Καντού-Κουφόβουνο στην επαρχία Λεμεσού, του οποίου το σχετικό υλικό παρουσιάζεται στη μελέτη αυτή. Κρίνεται αναγκαία η σύντομη παρουσίαση του αντίστοιχου υλικού από άλλες νεολιθικές θέσεις της Κύπρου, έτσι ώστε τα ευρήματα του Καντού να ενταχθούν στο ευρύτερο πολιτιστικό πλαίσιο της εποχής στην οποία ανήκουν.

1. Σπουδαιότερες θέσεις της Ακεραμεικής Νεολιθικής: Χοιροκοιτία, Καλαβασός-Τέντα, Απόστολος Ανδρέας-Κάστρος, Τρουλλί (κατώτερα στρώματα), Πέτρα του Λιμνίτη, Φρέναρος, Ακρωτήρι Γκρέκο, Χολέτρια-Όρτος και Παρεκκλησιά-Σκυλουρόκαμπος.
2. Σπουδαιότερες θέσεις της Κεραμεικής Νεολιθικής: Καλαβασός Α', Σωτήρα-Τελπές, Άγιος Επίκτητος-Βρύση, Χοιροκοιτία και Τρουλλί (άνωτερα στρώματα), Καντού-Κουφόβουνο και Παραλίμνι-Νησιά.

Πρέπει να σημειωθεί ότι λίγες από τις θέσεις αυτές έχουν πλήρως δημοσιευθεί, ενώ για τις υπόλοιπες οι γνώσεις μας περιορίζονται σε προκαταρκτικού χαρακτήρα ανασκαφικές εκθέσεις. Για ορισμένες επίσης όπως π.χ. για την Καλαβασό Α' (Dikaios 1962, 106-112) δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο για την παρουσία κοσμημάτων ανάμεσα στα κινητά ευρήματα ή για το Τρουλλί ο ανασκαφέας (Dikaios 1962, 68) καταγράφει μόνο ένα αποσπασματικό κόσμημα από πικρόλιθο. Ο Peltenburg (Peltenburg 1979, 21-45) επανεξετάζοντας το υλικό από το Τρουλλί, στον κατάλογο των ευρημάτων, εκτός από το μνηοειδές περιάλπτο (ό.π., Pl. III 3) κατέγραψε μία ψήφο από πικρόλιθο με ίχνη διάτρησης και ένα μικρό δεντάλιο (ό.π., Fig. 3.17 και Pl. III 5 right middle column). Ταυτίζει μάλιστα το υλικό του περιάλπτου ως στεατίτη, όπως συνηθιζόταν στις παλαιότερες δημοσιεύσεις, όταν γινόταν αναφορά στο πέτρωμα αυτό.

Στον κατάλογο των θέσεων που ακολουθεί είναι εύλογο ότι περισσότερο βάρος θα δοθεί στις πλήρως δημοσιευμένες θέσεις.

Χοιροκοιτία

Όπως είναι γνωστό η Χοιροκοιτία ανασκάφηκε από τον Πορφύριο Δίκαιο (1953) και στη συνέχεια στις δεκαετίες του '70, '80 και '90 από τον Alain Le Brun (1984, 1989 και 1994).

Στην τελική δημοσίευσή του ο Δίκαιος (1953, 301-306, Pls. XCIX, C, CI, CII) καταγράφει μία σειρά μικροαντικειμένων, ανάμεσα στα οποία και ορισμένα που θεωρεί κοσμήματα. Τα διακρίνει στις παρακάτω ευρύτερες κατηγορίες : περιάπτα, φυλακτά, περόνες, ψήφους προφανώς για περιδέραια, δακτυλίδια και διάφορα άλλα, μη ταυτισμένα, επειδή σώζονται πολύ αποσπασματικά. Ανάλογα, λιγότερα όμως σε αριθμό, παραδείγματα έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Le Brun (1984, Fig. 72, και 1996, Εικ. 33).

Υπό τον αγγλικό όρο pendant δηλ. κόσμημα με οπή ανάρτησης, ο Δίκαιος περιλαμβάνει ποικίλων σχημάτων αναρτήματα, όπως α. μικρά επίπεδα με κυρτές ή επίπεδες πλευρές β. επιμήκη με δύο επίπεδες και μία καμπύλη πλευρά γ. επιμήκεις επίπεδο με ελλειψοειδές περίγραμμα δ. επιμήκη με μία όψη επίπεδη και την άλλη κυρτή ε. ημισελήνοειδή στ. δακτυλιόσχημα και ζ. αναρτήματα με τριγωνικό περίγραμμα.

Υπό τον αγγλικό όρο amulet, δηλ. φυλακτό, περιλαμβάνει κοσμήματα που αναπαράγουν φυσικά πρότυπα όπως σχηματοποιημένες ανθρώπινες μορφές, ζώα, αντικείμενα και πιο συγκεκριμένα εργαλεία, όπως α. σε σχήμα πέλεκου, κεφαλής σκήπτρου ή σφονδυλιού και σφήνας β. σε σχήμα βραχίονα λυγισμένου στον αγκώνα και σε σχήμα ψαριού.

Επίσης καταγράφει δύο τύπους περονών και αρκετούς τύπους ψήφων διαφόρων μεγεθών και σχημάτων. Αναφέρει μόνο ένα δακτυλίδι.

Σε συσχέτιση με σκελετικά κατάλοιπα σε τάφους αποκαλύφθηκαν έξι περιδέραια που συνδυάζουν δοντάλια εναλλασσόμενα με ομάδες ψήφων, από κορναλίνη λίθο, από πικρόλιθο ή από ασβεστόλιθο (Dikaios 1953, 304, fig. 54: 928a, Pls. XCIX 420, 560, 1335, 1426, LXVIII 1485).

Τα περισσότερα από τα περιάπτα με οπή ανάρτησης και τα φυλακτά θα μπορούσαν να φορεθούν στο λαιμό, στο χέρι ή και στο πόδι. Είναι λογικό να σκεφθεί κανείς ότι η πλέον περίοπτη θέση για ένα κόσμημα είναι πρώτα ο λαιμός και μετά ο καρπός του χεριού. Το παράδειγμα του σταυρόσχημου ειδωλίου, τυχαίου ευρήματος, από τη θέση Γιαλιά στη βόρεια Κύπρο ή τον Πωμό της επαρχίας Πάφου της χαλκολιθικής εποχής είναι ιδιαίτερα διδακτικό για τον τρόπο χρήσης των αντίστοιχων χαλκολιθικών περιάπτων σταυρόσχημων ειδωλίων. Παριστάνει σταυρόσχημο ειδώλιο που φορά στο λαιμό του άλλο περιάπτο σταυρόσχημο ειδώλιο (Φλουρέντζος 1988, 19, Πιν. Η', 1 και 23 σημ.7). Εξίσου διδακτικά είναι τα περιδέραια με αναρτήματα πικρολιθικών ειδωλίων, ανθρωπόμορφων και ζώομορφων που ήρθαν στο φως στο νεκροταφείο του Σουσκιού ή στον οικισμό Κισσόνεργα-Μοσφίλια (Christou 1989, 88-90, figs. 12: 6, 12 και Peltenburg 1992, 27, pl. I, fig.1).

Η πλειονότητα των παραπάνω αντικειμένων από τη Χοιροκοιτία είναι κατασκευασμένα από πικρόλιθο, ένα ντόπιο σχετικά μαλακό λίθο, πρασινογάλαζου χρώματος και σαπωνοειδούς υφής, που επιχωριάζει μόνο σε συγκεκριμένες περιοχές του νησιού. Ανευρίσκεται σε μεγάλες ποσότητες στις όχθες του ποταμού Κούρη στην επαρχία Λεμεσού, και στους ποταμούς της δυτικής Κύπρου στην επαρχία Πάφου (Xenophon 1991, 128, 136-137). Πολύ λιγότερο χρησιμοποιήθηκαν άλλοι λίθοι όπως π.χ. ο ασβεστόλιθος, ο σερπεντινίτης και ο λεπτόκοκκος διαβάσης ή όπως συχνά αναφέρεται ο τελευταίος σε παλαιότερες δημοσιεύσεις ο ανδρείτης.

Απόστολος Ανδρέας-Κάστρος

Αντίστοιχα, λιγότερα όμως από άποψη αριθμού και σχημάτων, αντικείμενα ήρθαν στο φως από τον οικισμό Απόστολο Ανδρέα-Κάστρος, ο οποίος ούτως ή άλλως θεωρείται πρωχότερος και είναι υποδεέστερος από κάθε άποψη συγκριτικά με τη Χοιροκοιτία, (Le Brun 1981, 52-53, Figs. 46-48, Pl. XII, 4-11). Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται οι λεγόμενες περόνες του Δίκαιου (ο Γάλλος ανασκαφέας προτιμά τον απλό και περιγραφικό όρο οξύληκτοι δακτύλιοι) κατασκευασμένες από χαλκηδόνιο, αποσπασματικοί και ολόκληροι δακτύλιοι με οπή ανάρτησης, και λίγα περιάπτα με οπή ή με αρχή οπής δηλ. ημίεργα από πικρόλιθο, χαλκηδόνιο και άλλους λίθους που δεν προσδιορίζονται ακριβέστερα, εκτός από το χρώμα τους. Στους τρεις τάφους που ανασκάφηκαν, βρέθηκαν ελάχιστα κτερίσματα κυρίως όστρεα. Κατά τον ανασκαφέα, με εξαίρεση ίσως ένα, τα περισσότερα δεν είχαν χρησιμοποιηθεί ως κοσμήματα (ό.π., 27-29).

Καλαβασός-Τέντα

Αναφορικά με τον οικισμό της Καλαβασού-Τέντας ο πρώτος δημοσιευμένος τόμος αφορά στην αρχιτεκτονική και τη στρωματογραφία της θέσης (Todd 1987), ενώ ο σχετικός με τα κινητά ευρήματα αναμένεται να δημοσιευθεί. Λίγες πληροφορίες για τα ευρήματα της δεύτερης κατηγορίας μας παρέχει ο σύντομος οδηγός της θέσης (Todd 1998). Γενικά αναφέρονται περόνες και κοσμήματα διαφόρων σχημάτων κατασκευασμένα από πικρόλιθο, ασβεστόλιθο και άλλους λίθους καθώς και από όστρεα. Περιάπτα, ψήφοι και δακτυλίδια αποκαλύφθηκαν σε στρώματα απορριμάτων στους υπαίθριους ανοικτούς χώρους ανάμεσα στις οικίες (Todd 1998, 50, pls. 29-30). Οι τύποι των περονών ομοιάζουν με τους αντίστοιχους από την Χοιροκοιτία, ενώ τα εικονιζόμενα προσωπικά κοσμήματα επίσης έχουν παράλληλα σε άλλες θέσεις της Ακεραμεικής και Κεραμεικής Νεολιθικής.

Χολέτρια-Ορτος

Τα τελευταία χρόνια στην περιοχή Πάφου ανασκάφηκε μία σημαντική θέση της Ακεραμεικής Νεολιθικής που όμως δεν απέδωσε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στα στρώματα κατοίκησης και χρήσης της θέσης Χολέτρια-Ορτος αποκαλύφθηκαν πλήθος κινητών ευρημάτων, ανάμεσα στα οποία και κοσμήματα. Στις προκαταρκτικές ανασκαφικές εκθέσεις οι πληροφορίες είναι γενικού χαρακτήρα και περιορισμένες, όπως π.χ. πλήθος κοσμημάτων από πικρόλιθο, ψήφοι και διάτρητες σφαίρες, ενώ δεν παρέχονται φωτογραφίες ή σχέδια των αντικειμένων από τον ανασκαφέα (Simmons 1994, 42 και του ίδιου, 1996, 38).

Σωτήρα-Τελπές

Στη θέση Σωτήρα-Τελπές της Κεραμεικής Νεολιθικής, που βρίσκεται στα νότια του νησιού, διαπιστώνεται ότι τα κοσμήματα, ούτε ποσοτικά ούτε ποιοτικά μπορούν να συναγωνισθούν αυτά της Χοιροκοιτίας (Dikaios 1961, 200-201, Pl. 90, Fig. 102). Η πλειονότητα έχει κατασκευασθεί από πικρόλιθο, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις έχουν χρησιμοποιηθεί άλλοι λίθοι όπως π.χ. αμμουδόπετρα. Επίσης εντοπίστηκε και μία ψήφος από πηλό της οποίας μάλιστα η χρονολόγηση στην ύστερη νεολιθική εποχή αμφισβητείται. Τα περιάπτα αποτελούνται ουσιαστικά από επιλεγμένα για το φυσικό σχήμα τους μικρά βότσαλα πικρόλιθου, στα οποία έχει ανοιχθεί οπή ανάρτησης. Αρκετά από αυτά δεν

φαίνεται να έχουν υποστεί ιδιαίτερη επεξεργασία. Ορισμένες φορές έχουν λαξευθεί ελαφρά στις πλευρές και στη συνέχεια λειανθεί. Τα περίπτα κατατάσσονται σε τρεις τύπους : επίπεδα με ελλειψοειδές ή ορθογώνιο σχήμα και επίπεδα ποικίλων σχημάτων με επικρατέστερο το επίμηκες. Ο μόνος τύπος φυλακτού μιμείται σχήμα πελέκως. Ανευρέθησαν μόνο τρία τέτοια παραδείγματα. Οι δύο λίθινες ψήφοι είναι βαρελόσχημες και αμφικωνικές. Στην τελευταία κατηγορία ανήκει και η πλήινη ψήφος. Τα λοιπά μικροαντικείμενα περιλαμβάνουν ένα αποσπασματικό δακτυλίδι που φέρει αυλάκωση στην εξωτερική επιφάνειά του καθώς και λίγα βότσαλα πικρόλιθου, πέντε στον αριθμό, που είναι ημίεργα με ίχνη ελαφράς λάξευσης και λείανσης ή απόπειρας διάνοιξης οπής ανάρτησης. Συνολικά πρόκειται για τριάντα τρία αντικείμενα (Dikaios 1961, pl. 90). Τα περισσότερα αντικείμενα βρέθηκαν σε διάφορες οικίες που χρονολογικά κατανέμονται κατά κύριο λόγο στις δύο τελευταίες φάσεις του οικισμού. Κανένα αντικείμενο αυτού του είδους δεν βρέθηκε στους τάφους της θέσης, οι οποίοι ούτως ή άλλως ήταν πτωχότατοι σε κτερίσματα .

Άγιος Επίκτητος-Βρύση

Η δεύτερη σε σημασία θέση της Κεραμεικής Νεολιθικής είναι ο οικισμός στον Άγιο Επίκτητο-Βρύση (Peltenburg 1982) στη βόρεια ακτή της Κύπρου. Τα ευρήματα αυτού του είδους από τον Άγιο Επίκτητο είναι πραγματικά ολιγάριθμα. Ήρθαν στο φως μόνο τέσσερα περίπτα, δύο δισκοειδείς ψήφοι από πικρόλιθο και μία τρίτη δακτυλιόσχημη λίθινη, χωρίς πιο συγκεκριμένη ταύτιση του υλικού της (Peltenburg 1982, 315-316, Fig. 62, Pls. 31F, 32A, 87). Αντίθετα σημαντικά μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των οστέινων και κεράτινων ψήφων. Το φαινόμενο εξηγείται εύκολα. Ο πικρόλιθος, η κατεξοχήν πρώτη ύλη για την κατασκευή περιόπτων, ψήφων και φυλακτών, απουσιάζει από τις περιοχές της βόρειας, κεντρικής και ανατολικής Κύπρου. Θα πρέπει να ήταν δυσεύρετο υλικό για τους ντόπιους τεχνίτες. Αντίθετα οι κάτοικοι του οικισμού αυτού πιθανότατα κατεργάζονταν με αρκετή άνεση και δεξιότητα τα οστά και τα κέρατα ζώων. Ανάμεσα στα οστέινα και κεράτινα αντικείμενα βρέθηκαν βελόνες και αρκετές ψήφοι. Οι περισσότερες ψήφοι ήταν οστέινες, ενώ λίγες ήταν κατασκευασμένες από κέρατο ελάφου. Το συνηθέστερο σχήμα είναι το κυλινδρικό με παράλληλες οριζόντιες αυλακώσεις στην εξωτερική επιφάνεια (ό. π. 313, Figs. 10, 56, Pls. 28B, C).

Παραλίμνι-Νησιά

Σχετικά πρόσφατα στην επαρχία Αμμοχώστου, αρχαιολογικά γνωστή περιοχή για τη γενική απουσία θέσεων της πρώιμης προϊστορίας, με εξαίρεση τις θέσεις Ακρωτήρι Γκρέκο και Φρέναρος, η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως μία ενδιαφέρουσα θέση της Κεραμεικής Νεολιθικής, τον οικισμό Παραλίμνι-Νησιά (Flourentzos 1997, 1-10). Στη σχετική προκαταρκτική έκθεση καταγράφονται ορισμένα κοσμήματα, όπως έξι περίπτα κατασκευασμένα από λίθο και οστό και αρκετές οστέινες ψήφοι. Τα λίθινα παραδείγματα κοσμημάτων είναι από πικρόλιθο και ανδεσίτη (ό.π., 8-9, Pls. II : 195, III : 299, 393 περίπτα και Pl.III : 327 ψήφος). Εκτός από το περίπτο της παρατιθέμενης στην προκαταρκτική έκθεση εικόνας (ό. π., Pl. II : 195) που ο ανασκαφέας χαρακτηρίζει μοναδικό από άποψη σχήματος, τα λοιπά κοσμήματα βρίσκουν τυπολογικά παράλληλα και σε άλλες θέσεις όπως στη Σωτήρα, στον Άγιο Επίκτητο-Βρύση και στο Καντού-Κουφόβουνο. Ο ανασκαφέας δεν δίνει περισσότερα στοιχεία για το συγκεκριμένο περίπτο, π.χ. ίχνη κατεργασίας λάξευσης, τριβής και λείανσης για τη διαμόρφωση του ιδιαίχοντος περίπου δίλοβου σχήματος, πέραν της οπής. Ως εκ τούτου το λεγόμενο μοναδικό από άποψη σχήματος περίπτο πιθανόν να είναι ένα φυσικό βότσαλο ανδεσίτη το οποίο απλώς διατηρήθη-

κε. Είναι συχνό το φαινόμενο να ανευρίσκονται στις διάφορες νεολιθικές θέσεις βότσαλα που είχαν προφανώς περισυλλεγεί με μοναδικά κριτήρια το ιδιόμορφο σχήμα ή το είδος της πρώτης ύλης τους και δεν έχουν υποστεί καμμία άλλη επεξεργασία παρά μόνο τη διάνοιξη της οπής ανάρτησης. Στην περίπτωση αυτή αρκετά συχνά είναι εύλογο να έχουν μία μοναδικότητα.

Καντού-Κουφόβουνο

Στη συνέχεια εξετάζονται τα μικροαντικείμενα που θεωρούνται κοσμήματα από το Καντού-Κουφόβουνο¹. Μία πρώτη γενική παρατήρηση είναι ότι ο αριθμός τους είναι μεγάλος συγκριτικά με τις λοιπές νεολιθικές θέσεις στο νησί. Στην παρούσα μελέτη δεν πρόκειται να καταγραφούν πλήρως και λεπτομερώς τα κοσμήματα, κάτι που θα γίνει στην τελική δημοσίευση, αλλά να παρουσιασθούν οι διάφοροι τύποι, το υλικό κατασκευής, το σχήμα και η χρήση τους. Η παρουσίαση θα γίνει κατά ανασκαφικές Τομές και όχι κατά οικίες.

Η θέση αυτή ανασκάπτεται από το 1992 με δύο περιόδους διακοπής των ανασκαφικών εργασιών κατά το καλοκαίρι του 1996 και του 1998. Ο ευρύτερος υπό ανασκαφή χώρος έχει συμβατικά διακριθεί σε επιμέρους περιοχές : τη βόρεια, την κεντρική, τη δυτική και τη νότια. Οι περισσότερες και πιο εκτεταμένες εργασίες πεδίου έλαβαν χώραν στην κεντρική περιοχή. Οι οικίες που ήρθαν στο φως είναι μονόχωρες αλλά διαφορετικής έκτασης. Οι κατόψεις είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό ορθογώνιες με αποστρωγγυλεμένες γωνίες. Τα σταθερά αρχιτεκτονικά στοιχεία του εσωτερικού χώρου εμφανίζουν γενική ομοιομορφία, χωρίς φυσικά να απουσιάζουν οι κάθε λογής διαρρυθμίσεις και κατασκευές με ειδικό χαρακτήρα και περιεχόμενο σε κάθε ενδιαίτημα. Το κάθε κτίσμα σχεδόν χωρίς εξαίρεση έχει περισσότερες της μιας φάσεις κατοίκησης. Είναι γεγονός ότι τα περισσότερα κινητά ευρήματα προέρχονται από το επιφανειακό και τα στρώματα των επιχώσεων, ενώ από τα δάπεδα τα αντίστοιχα ευρήματα είναι σημαντικά λιγότερα. Φαίνεται ότι όταν εγκαταλείφθηκε ο οικισμός οι κάτοικοι μετέφεραν μαζί τους όχι μόνο τα πιο αναγκαία και χρήσιμα στην καθημερινότητά τους αντικείμενα αλλά πιθανόν και τα πιο πολύτιμα για αυτούς. Παρόλα αυτά, ο αριθμός των κοσμημάτων και άλλων μικροαντικειμένων που είχαν διαφορετική χρήση και αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή είναι μεγάλος. Κατά την καταγραφή των μικροαντικειμένων για τον προσδιορισμό τους στον κατάλογο υιοθετήθηκε το πρόθεμα Μ (Μικροαντικείμενα). Οι αριθμοί που θα αναφέρονται στη συνέχεια του κειμένου θα φέρουν ως εκ τούτου το κεφαλαίο γράμμα Μ της ελληνικής αλφαβήτου και ακολούθως τον αριθμό ευρετηρίου, δηλαδή τον αριθμό του καταλόγου των αντικειμένων της ανασκαφής.

Βόρεια περιοχή

Τομή ΙΣΤ

Στην περιοχή αυτή κατά τις περιόδους 1997 και 1999 ανασκάφηκε η Τομή ΙΣΤ. Στην Τομή αυτή ήρθαν στο φως πέντε κτίσματα : 22, 25, 26, 31 και 34.

1. Η μελέτη αυτή αφιερώνεται στον κ. Γ. Παρασκευαΐδη, ο οποίος από την έναρξη της ανασκαφής το 1992 μας ενισχύει οικονομικά και μας στηρίζει ηθικά.

Στην κατηγορία των κοσμημάτων που βρέθηκαν ανήκουν τα περιάλπα M94, M210, M211, M214 από πικρόλιθο και δύο μικροσκοπικοί πελέκεις, M126 από πικρόλιθο, M127 και M220 από ανδεσίτη (Σχ. 1). Το M94 (Πιν. Ια) είναι ακέραιο ακανόνιστου τριγωνικού με αποστρογγυλεμένες γωνίες σχήματος με οπή ανάρτησης. Αμέσως κάτω από την οπή φέρει κάθετη εγχάραξη που τέμνει το περιάλπο σε δύο μέρη. Υπάρχουν παρόμοια αντικείμενα με περίπου το ίδιο σχήμα από άλλες θέσεις (Todd 1998, 49, pl.30, το τρίτο από αριστερά και επίσης Dikaios 1953, Pl. CXLII: 17, 70, 1110, 110). Χαρακτηρίζονται περόνες ή οξύληκτοι δακτύλιοι. Το M94 πολύ πιθανόν να μην είχε ολοκληρωθεί. Το M210 (Πιν. Ιβ) περίπου ορθογώνιου σχήματος και ακανόνιστης ελλειψοειδούς διατομής είναι θραυσμένο στην άνω αριστερή πλευρά στο σημείο της οπής ανάρτησης. Το περιάλπο M211 είναι περίπου κυκλικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής και φέρει οπή στο κέντρο. Παρόμοιου σχήματος είναι και το M214 χωρίς όμως την οπή. Πρόκειται για ημίεργο αντικείμενο. Για τους τρεις πελέκεις είναι δυνατόν να ισχυρισθεί κανείς ότι αποτελούν εργαλεία για τη μικροτεχνία. Εν τούτοις και παρά το γεγονός ότι δεν φέρουν οπή, πανομοιότυπα παραδείγματα από άποψη μεγέθους, σχήματος και υλικού προερχόμενα από την ίδια θέση, είτε έχουν οπή ανάρτησης είτε ίχνη απόπειρας διάνοιξης οπής. Άρα θα μπορούσαν να είναι και ημίεργα περιάλπα.

Κεντρική περιοχή

Στην περιοχή αυτή ανασκάφησαν αρκετά και σημαντικά κτίσματα.

Τομή Δ

Στο κέντρο του πλατώματος του λόφου, νοτιότερα της Τομής ΙΣΤ, από βορειοανατολικά προς βορειοδυτικά αρχίζει η Τομή Δ. Στην Τομή Δ ήρθαν στο φως ποικίλα κτίσματα (2, 6, 8, 14, 28, 29, 33, 35 και 36) που άλλα είναι σύγχρονα, άλλα όμως ανήκουν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Η Τομή αυτή ανασκάφηκε κατά τη διάρκεια όλων των ανασκαφικών περιόδων και απέδωσε σημαντικό αριθμό αντικειμένων κόσμησης (Σχ. 3 και Πιν. Ιγ).

Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται πρώτα απ' όλα έξι περιάλπα κατασκευασμένα από πικρόλιθο. Το M53 είναι ορθογώνιου σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής με διαμπερή οπή στη μία στενή πλευρά. Το σχήμα θυμίζει πέλεκυ. Το M80 έχει μορφή πελέκειος τραπεζιόσχημου με αποστρογγυλεμένη πτέρινα, όπου και η διαμπερής οπή. Το M83 είναι ημίεργο, περίπου τριγωνικού σχήματος. Φέρει ημιτελή οπή σχεδόν στο κέντρο του. Το M111 είναι ελλειψοειδούς σχήματος και φέρει οπή στο πλατύτερο άκρο του. Το M133 είναι ακέραιο σχεδόν κυκλικού σχήματος και ελλειπτικής διατομής. Φέρει κυκλική διαμπερή οπή στο κέντρο. Το M176 είναι ορθογώνιου σχήματος, ελλειψοειδούς διατομής και έχει κεντρική διαμπερή οπή.

Στην ίδια Τομή αποκαλύφθηκαν δύο ακέραιες ψήφοι από πικρόλιθο. Η M43 πεπιεσμένου σφαιρικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής και η M115 κυλινδρικού σχήματος και κυκλικής διατομής.

Ορισμένα άλλα μικροαντικείμενα, όπως τα M46, M109, M180, M184, M185, M219 από πικρόλιθο είναι μικροσκοπικοί πελέκεις και το M194 αξίνα από ανδεσίτη, χωρίς όμως οπή ανάρτησης. Μάλλον πρόκειται για ημίεργα περιάλπα. Επίσης βρέθηκαν και δύο αδιάγνωστα αντικείμενα (τα M52 και M69) από πικρόλιθο με ίχνη κατεργασίας, σχήματος ακανόνιστου ελλειψοειδούς, που ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί ως λειαντήρες αλλά δεν αποκλείεται και να προορίζονταν για περιάλπα.

Τομή ΙΕ

Η Τομή αυτή βρίσκεται ανατολικά της Δ, βόρεια της Θ και ανασκάφηκε το 1997. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που ήταν θεμελιωμένοι σε διαφορετικές επιχώσεις και πολύ κατεστραμμένοι. Δυστυχώς δεν μπορούν να συνδεθούν όλοι με δάπεδα ή συγκεκριμένα κτίσματα. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και τμήμα τοίχου που αποτελεί τη συνέχεια του κτίσματος 18 της Τομής Θ στα βόρεια. Εντός των επιχώσεων αυτών βρέθηκαν το περίαπτο Μ99 ακανόνιστου ωσειδούς σχήματος με διαμπερή οπή στο ένα άκρο του κατασκευασμένο από πικρόλιθο, ένας αέραςιος πέλεκυς Μ151 από ανδεσίτη καθώς και ένα αδιάγνωστο μικροαντικείμενο Μ72 από διαβάση πιθανόν ημίεργο εργαλείο (Σχ. 4). Το μόνο βέβαιο κόσμημα είναι το περίαπτο.

Τομή Θ

Η Τομή Θ βρίσκεται νότια της ΙΕ και Δ, ανασκάφηκε μεταξύ των ετών 1993 και 1995 και έφερε στο φως τα εξής κτίσματα: μικρό τμήμα του δυτικού τοίχου του κτίσματος 10 (το μεγαλύτερο τμήμα του ανήκει στην Τομή Κ), και τα κτίσματα 11, 17, 18 και 19, που ανήκουν σε διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Στην Τομή αυτή αποκαλύφθηκαν αρκετά μικροαντικείμενα (Σχ. 5), ορισμένα από τα οποία καταχωρίστηκαν στην κατηγορία των αδιάγνωστων: το Μ61 (Πιν. Πα) που χαρακτηρίστηκε αδιάγνωστο μικροαντικείμενο ενδεχομένως να ήταν περίαπτο. Πρόκειται για αέραςιο ακανόνιστου πολυγωνικού σχήματος και ακανόνιστης ορθογώνιας διατομής αντικείμενο από ασβεστόλιθο. Φέρει έξι διαμπερείς οπές ασύμμετρα διατεταγμένες στην επιφάνειά του. Αντίστοιχο τυπολογικά παράλληλο, αλλά κατασκευασμένο από πικρόλιθο και με επτά οπές, βρέθηκε στο χαλκολιθικό οικισμό της Λέμπας-Λάκκους (Peltenburg 1985, 284, Pl. 46 : 16). Το Μ96 (Πιν. Πβ) είναι ακανόνιστου περίπου ορθογώνιου σχήματος και ορθογώνιας διατομής μικροαντικείμενο. Φέρει στο ένα άκρο του διαμπερή κυκλική οπή. Είναι σχεδόν αέραςιο, συγκολλημένο και κατασκευασμένο από πικρόλιθο. Παρά το μέγεθός του (μήκος 5,6 εκ., πλάτος 4,3 εκ., πάχος 1,4 εκ.) μπορεί να ενταχθεί άνετα στην κατηγορία των περιπτών. Το Μ98 ακανόνιστου πεπλατυσμένου σχήματος από πικρόλιθο και το Μ100 ακανόνιστου ελλειψοειδούς σχήματος από χαλκηδόνη λόγω του μεγέθους και της πρώτης ύλης τους ίσως να προορίζονταν για την κατασκευή περιπτών. Και τα δύο φέρουν σαφή ίχνη επεξεργασίας χωρίς όμως οπές ανάρτησης.

Το Μ101 είναι αποσπασματικά σωζόμενο περίαπτο από πικρόλιθο. Είναι ημιελλειπτικού σχήματος, ελλειψοειδούς διατομής και έχει κυκλική διαμπερή οπή στο ένα άκρο του.

Εκτός από τα προαναφερθέντα μικροαντικείμενα από την ίδια Τομή προέρχεται και μία ψήφος Μ106 από ανδεσίτη. Είναι αέραςιο κυκλικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής με κυκλική οπή.

Τομή Κ

Η Τομή Κ βρίσκεται ανατολικά της Θ. Περιλαμβάνει τα κτίσματα 9, 10 και 32 που ανήκουν σε διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Από την Τομή προέρχονται επίσης αρκετά αντικείμενα στολισμού (Σχ. 6). Ανάμεσά τους ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε οκτώ περιπτά όλα από πικρόλιθο.

Το Μ71 (Πιν. Πε) σώζεται αποσπασματικά, είναι περίπου ορθογώνιου σχήματος με ελαφρά καμπύλες τις στενές πλευρές του και ελλειψοειδούς διατομής. Στο ένα άκρο του φέρει διαμπερή οπή και αμέσως κάτω από την οπή κάθετη αυλάκωση. Η αυλάκωση είναι εμφανής και στις δύο επιφάνειές του και κατά κάποιον τρόπο διαχωρίζει το αντικείμενο σε δύο μέρη ή σκέλη από τα οποία το ένα έχει αποκοπεί. Το σχήμα και η όλη επεξεργασία θυμίζει το Μ94 της Τομής ΙΣΤ.

Το Μ64 είναι ακέραιο ορθογώνιου σχήματος και διατομής και φέρει οπή στο ένα άκρο του. Το Μ62 είναι ακέραιο απιόσχημο, ελλειψοειδούς διατομής με διαμπερή οπή στο ένα άκρο. Το περιάπτο Μ45 (Πιν. Πδ) είναι ακέραιο ορθογώνιου σχήματος και διατομής με ελαφρά αποστρογγυλεμένες τις στενές πλευρές. Φέρει τέσσερις διαμπερείς οπές κάθετα, σχεδόν συμμετρικά διατεταγμένες και περίπου ισομεγέθεις. Στη μία επιφάνειά του εκατέρωθεν των διαμπερών οπών υπάρχουν άλλες εννέα μη διαμπερείς, πάλι όμως κάθετα τοποθετημένες, πέντε και τέσσερις αντίστοιχα. Δεν πρέπει όμως να αποκλεισθεί εντελώς και η περίπτωση αυτό το μικροαντικείμενο να λειτουργούσε είτε σαν επίθετο κόσμημα, λόγω χάριν ραμμένο σε ένδυμα είτε και ως διαχωριστής σε περιδέραια με πέραν της μίας σειρές ψήφων. Δυστυχώς στο αρχαιολογικό περιβάλλον του δεν βρέθηκαν άλλα στοιχεία π.χ. ψήφοι που να επιβεβαιώσουν τέτοια χρήση. Το συγκεκριμένο παράδειγμα, χωρίς να είναι πανομοιότυπο, θυμίζει ανάλογα από τη Σωτήρα και τον Άγιο Επίκτητο (Dikaios 1961, Pl. 90 : 672 και Peltenburg 1982, Fig. 10, υπό τον τίτλο pendants τρίτο στη σειρά και pl. 31F). Το περιάπτο από τη Σωτήρα έχει πέντε οπές κάθετα και αρκετά συμμετρικά διατεταγμένες στο κέντρο, ενώ εκείνο από τον Άγιο Επίκτητο τέσσερες οπές σε κάθετη διάταξη αλλά ασύμμετρες. Παρόμοιο αντικείμενο με κεντρική και δύο διαμπερείς οπές στις στενές πλευρές καθώς και εγχάρακτους κύκλους με στίξη στο κέντρο σε όλη την επιφάνειά του καταγράφεται στη δημοσίευση της Συλλογής Σεβέρη (Καραγιώργης 1999, 63, αρ. καταλόγου 39). Το περιάπτο αυτό χρονολογείται από τον Καραγιώργη στην Πρώιμη - Μέση Εποχή του Χαλκού. Όπως σημειώνει ο ίδιος (ό.π., 62) «τα αντικείμενα από πικρόλιθο (εκτός των σταυρόσχημων ειδωλίων) χρονολογούνται στην Πρώιμη και Μέση Χαλκοκρατία. Παρόμοια αντικείμενα έχουν ανευρεθεί σε τάφους αυτής της περιόδου στην πόλη της Λεμεσού και στην ευρύτερη περιοχή..... . Θα πρέπει να αναφερθεί όμως ότι παρόμοια αντικείμενα εμφανίζονται αρκετά νωρίς, στη Χαλκολιθική περίοδο». Η πρώτη ένσταση είναι ότι τα αντικείμενα αυτά εμφανίζονται ήδη από τη νεολιθική περίοδο, όπως αποδείχθηκε παραπάνω και η δεύτερη ότι ο συγκεκριμένος τύπος περιάπτου, για τον οποίο μάλιστα υπάρχουν τόσο λίγα δείγματα, ακόμα και όταν ανευρίσκεται σε τάφους υστερότερων χρόνων, δεν νοείται αυτόματα ότι πρέπει να χρονολογηθεί επί τη βάση των λοιπών ευρημάτων του τάφου. Μπορεί να ήταν κειμήλιο, κληρονομιά από παλαιότερες εποχές ή και απομίμηση αρχαιότερων προτύπων που τυχαία έφθαναν στα χέρια των ανθρώπων της εποχής που έζησαν οι νεκροί.

Το Μ13 αποτελεί απότμημα μάλλον κυλινδρικού περιάπτου. Στο ένα άκρο του κοντά στην απότμηση φέρει περιμετρικά βαθειά αυλάκωση. Το Μ10 (Πιν. Πγ) είναι το ακέραιο παράλληλο του Μ13 μικρότερον, όμως, διαστάσεων. Έχει περίπου κυλινδρικό πολυεδρικό σχήμα και ακανόνιστη διατομή. Φέρει δύο παράλληλες και σχετικά συμμετρικά διατεταγμένες βαθιές αυλακώσεις στην περιφέρειά του. Τα δύο αυτά περιάπτα ως προς την εξωτερική εμφάνιση προσομοιάζουν πολύ με συγκεκριμένο τύπο ψήφου με κάθετη διαμπερή οπή κατασκευασμένη από οστό. Παραδείγματα τέτοιων οστέινων ψήφων διαθέτουμε από τη Σωτήρα (Dikaios 1961, Pls. 104-105: 118) τον Άγιο Επίκτητο (Peltenburg 1982, fig. 10) και το Παραλίμνι-Νησιά (Flourentzos 1997, pl. III: 327). Το Μ17 είναι ακέραιο επιμήκους περίπου ελλειψοειδούς σχήματος και διατομής και φέρει διαμπερή οπή στο άνω στενότερο άκρο του. Το Μ173 είναι ακέραιο επιμήκους κυλινδρικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Φέρει ίχνη κατεργασίας με μικρές κρούσεις και τριβή στα δύο άκρα, όπου και παρατηρείται η απόπειρα διάνοιξης των οπών. Οι οπές δεν έχουν ολοκληρωθεί. Προφανώς φοριόταν σε οριζόντια θέση. Από την Τομή Κ προέρχονται και τρεις ψήφοι. Το Μ68 είναι ακέραιη ψήφος από πικρόλιθο κυκλικού σχήματος με κυκλική οπή. Το Μ38 αποτελεί άλλη μία πανομοιότυπη με την προηγούμενη ψήφο, ακέραιη αλλά κατασκευασμένη από ανδραίτη. Το Μ58 είναι πολύ αποσπασματικά σωζόμενη, πιθανότατα, ψήφος από πικρόλιθο. Από την ίδια Τομή προέρχονται και δύο άλλα μικροαντικείμενα, το Μ33 και το Μ27 που έχουν χαρακτηριστεί ως σφονδύλια. Το Μ33 έχει πεπιεσμένο κυλινδρικό

σχήμα και φέρει κυκλική μη διαμπερή οπή. Το M27 είναι δακτυλιόσχημο από πικρόλιθο. Εάν ακολουθήσουμε την προταθείσα από τον Δίκαιο κατηγοριοποίηση των αντικειμένων αυτών (Dikaios, 1953 301-306), τότε πρέπει να τα θεωρήσουμε φυλακτά.

Τομή I

Η Τομή αυτή βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της Τομής Δ. Περιλαμβάνει υπαίθριους χώρους και τα παρακάτω κτίσματα: 13, 38 και 39. Μόνο δύο περιπάτα από πικρόλιθο προέρχονται από το χώρο αυτής της Τομής. Το M55 είναι σχεδόν ακέραιο τραπεζοειδούς σχήματος και ορθογώνιας διατομής. Φέρει διαμπερή κυκλική οπή η οποία σώζεται κατά το ήμισυ, ενώ το M221 είναι ακέραιο ημίεργο ακανόνιστου ελλειψοειδούς σχήματος και διατομής. Στην οπίσθια πλευρά του σώζεται μεγάλη απόκρουση. Στο ανώτερο τμήμα της πρόσθιας φέρει μικρή οπή αλλά όχι διαμπερή (Σχ. 1 και 2).

Τομή ΙΓ

Η Τομή αυτή βρίσκεται νότια της I και περιλαμβάνει μικρό τμήμα του κτίσματος 16. Από το χώρο αυτό προέρχεται μόνο ένα μικροαντικείμενο που μπορεί να ταυτισθεί είτε ως ψήφος είτε ως περιπάτο (Σχ. 7). Το M86 είναι κατασκευασμένο από πικρόλιθο, έχει σχήμα πρισματικό και ακανόνιστη διατομή. Σώζεται κατά το ήμισυ περίπου και φέρει οριζόντιες και κατά τόπους κάθετες εγχαράξεις. Στη μία ευρεία πλευρά διακρίνεται σαφώς αυλάκωση που υποδηλώνει την πορεία της διαμπερούς οπής η οποία το έτεμνε κάθετα. Το πολύ μικρό του μέγεθος (μήκος 1,6 εκ., μεγ. σωζ. πλάτος 0,8εκ., μεγ. σωζ. πάχος 0,7 εκ.) μάλλον το κατατάσσουν στις ψήφους.

Τομή ΙΔ

Η Τομή αυτή βρίσκεται δυτικά της I. Από τον χώρο αυτό προέρχεται το M76 (Σχ. 7). Πρόκειται για ακέραιο περιπάτο από πικρόλιθο ορθογώνιου σχήματος και διατομής. Φέρει στο άνω άκρο κυκλική διαμπερή οπή και στον ίδιο νοητό άξονα στο μέσον περίπου του αντικειμένου φέρει άλλη μία.

Τομή Α

Η Τομή Α ανασκάφηκε μεταξύ των ανασκαφικών περιόδων 1992 και 1995. Απαρτίζεται από τα κτίσματα 3, 4, 5 και 16. Από την Τομή αυτή προέρχονται μόνο τρία κοσμήματα (Σχ. 4). Από το δάπεδο του κτίσματος 5 προέρχεται το M70. Είναι ακέραιο περιπάτο από πικρόλιθο ορθογώνιου σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Οι ευθύγραμμες πλευρές λοξοτέμνονται σε ευθύγραμμη κόψη στο κατώτερο άκρο. Στο άνω άκρο του φέρει διαμπερή κυκλική οπή αμφικωνικής διατομής. Μιμείται μικρό πέλεκυ. Συγκρίνεται με αντίστοιχο από τη Σωτήρα (Dikaios 1961, pl.102: 658).

Το M90 είναι μικρό βότσαλο από πικρόλιθο ελλειψοειδούς σχήματος και διατομής. Φέρει σαφή ίχνη κατεργασίας με τριβή στην περιφέρεια, αλλά δεν έχει οπή. Πιθανότατα πρόκειται για ημίεργο περιπάτο. Στην κατηγορία των αδιάγνωστων μικροαντικειμένων από την Τομή αυτή καταγράφηκε το M121. Πρόκειται για ακέραιο σφαιρικό πεπλεγμένο αντικείμενο από πικρόλιθο. Έχει επιμελή επεξεργασία, λεία επιφάνεια και στη μία ευρεία πλευρά διακρίνεται η απόπειρα διάνοιξης οπής ανάρτησης. Θεωρήθηκε ημίεργο περιπάτο συγκρινόμενο με ανάλογα παραδείγματα από την Τομή ΙΣΤ, όπως π.χ. τα M211 και M214.

Τομή ΙΒ

Η Τομή ανασκάφηκε το 1995 και περιλαμβάνει το κτίσμα 15. Από το χώρο του κτίσματος αυτού προέρχονται δύο περιπάτα και μία μικκύλη αξίνα από πικρόλιθο (Σχ. 7). Τα δύο πρώτα ανήκουν στην

κατηγορία των δακτυλιόσχημων. Το M84 (Πιν. IIIα) είναι ακέραιο περιάπτο ελλειψοειδούς σχήματος και επιμήκους ελλειψοειδούς διατομής. Φέρει μεγάλη διαμπερή κυκλική οπή σχεδόν κωνικής διατομής. Συγκρίνεται με αντίστοιχο παράδειγμα από τη Σωτήρα (Dikaios 1961, pl.102 : 21). Το M89 είναι επίσης ακέραιο περιάπτο ελλειψοειδούς σχήματος και επιμήκους ελλειψοειδούς διατομής. Φέρει διαμπερή κυκλική οπή αμφικωνικής διατομής. Για αντίστοιχα τυπολογικά παράλληλα από την ίδια τη θέση βλ. επίσης τα M211 και M214 της Τομής ΙΣΤ και το M121 από την Τομή Α. Η αξίνα M50 πιθανόν προοριζόταν για περιάπτο παρά το γεγονός ότι δεν σώζεται οπή ανάρτησης.

Δυτική περιοχή

Στην περιοχή αυτή ανασκάφηκαν οι εξής Τομές : Β, Ε και ΙΑ.

Τομή Β

Η Τομή Β ανασκάφηκε το 1992 και 1993. Στο χώρο της Τομής αυτής ήρθε στο φως το κτίσμα 1 και παράπλευροι υπαίθριοι χώροι. Μόνο ένα πιθανώς ημίεργο περιάπτο από πικρόλιθο (Σχ. 7) προέρχεται από το χώρο αυτό. Το M91 είναι ακέραιο τραπεζοειδούς σχήματος και περίπου ορθογωνίας διατομής βότσαλο με σαφή ίχνη λείανσης στην περιφέρειά του. Το μικρό μέγεθος, η πρώτη ύλη και το είδος της κατεργασίας το κατατάσσουν στα ημίεργα περιάπτα παρόλο που δεν έχει οπή. Στη σύγχρονη Σωτήρα ο Δίκαιος δημοσιεύει σειρά από λίθινους λειαντήρες από χαλκηδόνιο. Ανάμεσά τους αντιπροσωπεύεται ένα παράδειγμα, που τουλάχιστον ως προς το σχήμα θυμίζει έντονα το M91 (βλ. για παράλληλο Dikaios 1961, 199-200, pl.101 : 435).

Τομή ΙΑ

Η Τομή αυτή βρίσκεται ανατολικά της Τομής Β και βόρεια της Τομής Ε. Ανασκάφηκε κατά τις περιόδους 1994 και 1995. Περιλαμβάνει το κτίσμα 12. Από το επιφανειακό και τα στρώματα των επιχώσεων του κτίσματος αυτού προέρχονται τα εξής αντικείμενα (Σχ. 8 και Πιν. IIIβ) : το M40 (Πιν. IIIβ) είναι ακέραιο περιάπτο περίπου τραπεζοειδούς σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής από πικρόλιθο. Πλησίον του ενός άκρου του διακρίνεται απόπειρα διάνοιξης οπής. Το M57 (Πιν. IIIγ) είναι σχεδόν ακέραιο ωοειδούς σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Στο άνω άκρο φέρει κυκλική οπή αμφικωνικής διατομής και λίγο χαμηλότερα και δεξιότερα φαίνεται σαφώς η απόπειρα διάνοιξης άλλης κυκλικής οπής κωνικής διατομής. Στην οπίσθια πλευρά (Β όψη) του αντικειμένου στον ίδιο νοητό άξονα με τη δεύτερη οπή της πρόσθιας πλευράς εντοπίσθηκε ακόμα μία απόπειρα διάνοιξης οπής. Φαίνεται ότι ο τεχνίτης επιχείρησε να ολοκληρώσει τη δεύτερη οπή, κάτι όμως που τελικώς δεν έγινε. Είναι εμφανές ότι πρόκειται για ημίεργο περιάπτο. Παρόμοιο παράδειγμα βρέθηκε στη γειτονική Σωτήρα (Dikaios 1961, pl. 90 : 86). Το M85 αποτελεί απότμημα μικρού περιάπτου από πικρόλιθο. Πιθανότατα σώθηκε μόνο το κατώτερο τμήμα του. Μάλλον είχε ελλειψοειδές σχήμα και διατομή. Διακρίνεται τμήμα της οπής ανάρτησης, της οποίας η ακριβής διάμετρος δεν είναι σαφής.

Στην κατηγορία των αδιαγνώστων μικροαντικειμένων από την Τομή ΙΑ κατατάχθηκαν τα παρακάτω: το M41, M81 και M82. Το M41 είναι ακέραιο επιμήκους ελλειψοειδούς σχήματος και ακανόνιστης διατομής αντικείμενο από πικρόλιθο. Φέρει ίχνη επεξεργασίας στο ένα άκρο (προσπάθεια διαμόρφωσης ακμής) και σ' όλη την έκταση των πλευρικών επιφανειών του. Μάλλον πρόκειται για ημίεργο περιάπτο. Το M81 (Πιν. IIIδ) είναι σχεδόν ακέραιο αντικείμενο περίπου τριγωνικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής, κατασκευασμένο από ασβεστόλιθο. Στην κορυφή του φέρει διαμπερή οπή. Έχει έντονα ίχνη καύσης. Λόγω του σχήματός του θα μπορούσε να είναι περιάπτο αλλά λόγω της πρώ-

της ύλης ίσως να είχε χρησιμοποιηθεί και ως μικρό βάρος. Εάν ισχύει η δεύτερη εκδοχή χρήσης μπορεί να συγκριθεί με τα διάτρητα δισκία που είναι όλα κατασκευασμένα από ασβεστόλιθο. Το M82 είναι αέριο πολύ μικρού μεγέθους αντικείμενο ελλειψοειδούς σχήματος και ορθογωνίας διατομής. Κατά τόπους και κυρίως στην περιφέρεια διακρίνονται σαφή ίχνη επεξεργασίας. Πιθανώς πρόκειται για ημίεργο περίαπτο ή για λειαντήρα. Τέλος από τον ίδιο χώρο προέρχεται το M79 το οποίο είναι μικρός αέριος πέλεκυς από πικρόλιθο. Έχει σχεδόν ορθογώνιο σχήμα και ακανόνιστη ελλειψοειδή διατομή. Οι διαστάσεις του (μήκος 2,2 εκ., πλάτος 1,3 εκ., πάχος 0,7 εκ.), το είδος της πρώτης ύλης και ο τύπος του θα μπορούσαν εύκολα να το κατατάξουν στην κατηγορία των φυλακτών, παρόλο που του λείπει η οπή ανάρτησης.

Νότια περιοχή

Στη νότια περιοχή ανασκάφηκαν κατά τις περιόδους 1997 και 1999 οι εξής Τομές : IZ, IH, IΘ.

Τομή IZ

Στην Τομή αυτή ήρθαν στο φως τα κτίσματα 27 και 30. Μόνο ένα αντικείμενο από πικρόλιθο μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία των κοσμημάτων. Το M153 είναι αποσπασματικά σωζόμενο ακανόνιστου σχήματος και μάλλον ελλειψοειδούς διατομής (Σχ. 7). Το σωζόμενο τμήμα έχει μία αποστρογγυλεμένη γωνία. Περίπου στο κέντρο φέρει διαμετρική κυκλική οπή. Διακρίνονται σαφή ίχνη επεξεργασίας με λείανση σε όλη την επιφάνεια και στις δύο πλευρές. Πρόκειται απλά για περίαπτο, για σφονδύλι ή για φυλακτό που μμιείται σφονδύλι (;).

Τομή IH

Στην Τομή αυτή ανήκουν τα κτίσματα 20, 23 και 37. Ήρθαν στο φως μόνο δύο μικροαντικείμενα - κοσμήματα (Σχ.1) Στο επιφανειακό στρώμα της Τομής αυτής βρέθηκε το M215. Πρόκειται για αντικείμενο από πικρόλιθο σχεδόν τετράγωνου σχήματος με αποστρογγυλεμένες γωνίες και ελλειψοειδούς διατομής. Τόσο στην επιφάνεια όσο και στην περιφέρεια είναι εμφανή τα ίχνη κατεργασίας αλλά και φθοράς. Από το δάπεδο του κτίσματος 23 προέρχεται το M150, ένα βότσαλο από πικρόλιθο τριγωνικού σχήματος και ακανόνιστης διατομής. Η μία του πλευρά είναι επίπεδη, ενώ η άλλη εντελώς ακανόνιστη. Φέρει ίχνη τριβής και λείανσης. Πιθανόν πρόκειται για αντικείμενα που προορίζονταν να χρησιμοποιηθούν ως περίαπτα (;).

Τομή IΘ

Στην Τομή IΘ ήρθαν στο φως τα κτίσματα 21 και 24 και αρκετοί αποσπασματικοί τοίχοι θεμελιωμένοι σε διάφορες επιχώσεις χωρίς εντούτοις να μπορούν να συσχετισθούν με συγκεκριμένες κατασκευές. Μόνο τρία αντικείμενα κόσμησης αποκαλύφθηκαν από τους χώρους της Τομής αυτής (Σχ. 1). Από το δάπεδο 2 του κτίσματος 24 προέρχεται ένα περίαπτο από πικρόλιθο. Το M 152 είναι αποσπασματικά σωζόμενο περίαπτο ακανόνιστου σχήματος και επιμήκους ακανόνιστης διατομής. Φέρει κυκλική διαμετρική οπή αμφικωνικής διατομής. Διακρίνονται σαφή ίχνη επεξεργασίας με τριβή και λείανση σ' όλη την επιφάνεια. Στο σχήμα και φυσικά στο υλικό θυμίζει έντονα το M153 της Τομής IZ. Διαφέρουν μόνο ως προς τις διαστάσεις. Το M152 της Τομής IΘ είναι λίγο μικρότερο. Στην κατηγορία των αδιαγνώστων κατατάσσεται το M162. Πρόκειται για αποσπασματικό αντικείμενο από πικρόλιθο σχεδόν ορθογώνιου σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Έχει αποκοπεί το ένα άκρο του. Φέρει ίχνη επεξεργασίας με κρούση και κατόπιν λείανση κυρίως στις ακμές του. Ίσως να προοριζόταν για μικρός

πέλεκυς φυλακτό. Αξίζει τέλος να σημειωθεί και το M167 που είναι ακέραιο βότσαλο από πικρόλιθο ωσειδούς σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής. Έχει καταγραφεί στην κατηγορία των βλημάτων μόνο λόγω του σχήματός του αλλά πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για πρώτη ύλη για την κατασκευή κάποιου κοσμήματος.

Ανάλυση

Όπως διαπιστώνεται από την παραπάνω παράθεση των κοσμημάτων από το Καντού-Κουφόβουνο αυτά είναι δυνατόν να ενταχθούν στις εξής ευρύτερες κατηγορίες : περιάπτα, φυλακτά και ψήφοι.

Πρώτες Ύλες

Η επιλογή της πρώτης ύλης προφανώς καθοριζόταν από δύο παράγοντες: α. την εύκολη αν όχι άμεση πρόσβαση στις πηγές προμήθειας του υλικού και β. στις δυνατότητες κατεργασίας του ώστε να αποδίδεται ικανοποιητικά η επιθυμητή μορφή ή το σχήμα. Δεν αποκλείεται φυσικά και η προμήθεια πρώτης ύλης από απομακρυσμένες από τη θέση περιοχές με αντάλλαγμα άλλες ύλες ή έτοιμα προϊόντα. Η συντριπτική πλειοψηφία των κοσμημάτων από το Καντού είναι κατασκευασμένη από πικρόλιθο, ακολουθεί σε συχνότητα ο ασβεστόλιθος και ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις χρήσης άλλων λίθων π.χ. διαβάσης ή χαλαζίας καθώς και των οστρέων. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σχεδόν σε όλα τα κτίσματα στο Καντού-Κουφόβουνο ανάμεσα στα ποικίλα κινητά ευρήματα αρκετά συχνά εμφανίζονται ακατέργαστα κομμάτια, συνήθως μικρού μεγέθους, ίασπη έντονου ερυθρού χρώματος. Σε μία μάλιστα περίπτωση από μικρή αβαθή κοιλάδα στο δάπεδο του κτίσματος 2 της Τομής Δ προέκυψε πολύ μεγάλος αριθμός βοτσάλων ίασπη, συγκεκριμένα 630 τεμάχια ποικίλου μεγέθους, υπό μορφή συγκεκριμένης απόθεσης (Μαντζουράνη 1996, 11). Όπως διαβεβαιώνει ο γεωλόγος της ανασκαφής κ. Παναγίδης Γ. σε προφορική επαφή μας, ο ίασπις δεν είναι τοπικό πέτρωμα της περιοχής Λεμεσού ή οσάκις απαντά σπάνια στην περιοχή δεν έχει τέτοια μεγέθη, ενώ αντίθετα επιχωριάζει στην ευρύτερη περιοχή της Λευκωσίας. Η συλλογή, μεταφορά και αποθήκευση αυτής της πρώτης ύλης πρέπει να είχε κάποιο πολύ συγκεκριμένο στόχο. Ενώ είναι ευρέως γνωστή η χρήση του ίασπη για την κατασκευή π.χ. κοσμημάτων κατά τη νεολιθική περίοδο και σφραγιδολίων ή ψήφων κατά την εποχή του Χαλκού και τους ιστορικούς χρόνους σε διάφορες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου (για τον Ελλαδικό χώρο βλ. Boardman 1970, 376 και Καραλή, 1996, 165 και στον κατάλογο, σελ. 337, αρ. 295 περίαπτο σε σχήμα πελέκεως από ίασπη ανοικτού πράσινου χρώματος) δυστυχώς στο Καντού-Κουφόβουνο δεν βρέθηκε κανένα παράδειγμα ίασπη επεξεργασμένου και διαμορφωμένου π.χ. σε ψήφο ή άλλου τύπου κόσμημα. Το δε δημοσιευμένο υλικό από άλλες παλαιότερες ή σύγχρονες θέσεις στην Κύπρο δεν έχει να επιδείξει ανάλογα παραδείγματα.

Αναφορικά με τα μικροαντικείμενα από πικρόλιθο σε ορισμένες περιπτώσεις όπως π.χ. το M115, το M133, το M176 από την Τομή Δ, το M71 και το M38 από την Τομή Κ, το M40 από την Τομή ΙΑ, το M84 και το M89 από την Τομή ΙΒ και το M152 από την Τομή ΙΘ εμφανίζουν έντονη διαφοροποίηση ως προς το χρώμα τους. Αντί του συνήθους γαλαζοπράσινου το χρώμα είναι σκούρο γκρι ή και μαύρο. Με βάση την πετρογραφική ανάλυση δειγμάτων από βότσαλα που περιουλελέγησαν από τις περιοχές των ποταμών Κούρη και Καργώτη, ο Ξενοφώντος (Xenophonotos 1991, 128-130), προέβη στην κατάταξη του προς εξέταση υλικού σε τρεις τύπους ανάλογα με την σύσταση και υφή τους. Στον τύπο 3 εντάσσονται δείγματα πικρόλιθου με χρώμα που κυμαίνεται από σχεδόν μαύρο έως γκρι και λευκό.

Η ίδια ακριβώς παρατήρηση αναφορικά με το χρώμα που έγινε στα ευρήματα του Καντού ισχύει και για διάφορα παραδείγματα από άλλες νεολιθικές ή χαλκολιθικές θέσεις στην Κύπρο (Le Brun 1996, Εικ. 33, το τρίτο στην άνω σειρά και τα δύο τελευταία στην κάτω σειρά, από τη Χοιροκοιτία. Επίσης

Todd 1998, pl. 30, το τρίτο στη σειρά, από την Καλαβασό-Τέντα). Αρχικά πιστέψαμε ότι επρόκειτο για ίχνη καύσης ή υποκαπνισμού του πετρώματος (για παρόμοια άποψη βλ. Goring 1992, 37 και 39 υποσημείωση 6 για σχετικά πειράματα). Ένα τυχαίο γεγονός ανέτρεψε τη γνώμη αυτή. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1996 το μέλος της ανασκαφής Douglas Faulman περισυνέλεξε μικρά βότσαλα από γαλαζοπράσινο πικρόλιθο από τις όχθες του γειτονικού στη θέση ποταμού Κούρη και κατασκεύασε με σχετική ευκολία περιάπτα για την ομάδα της ανασκαφής. Ορισμένα μέλη της ομάδας φόρεσαν το περιάπτο για μία περίοδο περίπου δύο ή και τριών μηνών, ενώ άλλοι μόνο για λίγες ημέρες. Τα περιάπτα της πρώτης ομάδας με την πάροδο του χρόνου άλλαξαν σταδιακά χρώμα και κατέληξαν να γίνουν σχεδόν μαύρα, ενώ της δεύτερης ομάδας διατήρησαν το αρχικό ανοικτό χρώμα. Αυτή λοιπόν η μετάλλαξη του χρώματος προφανώς δεν οφείλεται σε εσκεμμένη καύση ή υποκαπνισμό του αντικειμένου, όπως υποστήριξε η Goring (ό.π.), ούτε τα αντικείμενα εξαρχής κατασκευάστηκαν από πικρόλιθο του τύπου 3 κατά την κατηγοριοποίηση του Ξενοφώντος (ό.π.), αλλά συσχετίζεται με διαδικασίες που αφορούν στην άμεση επαφή του πετρώματος με το δέρμα του ανθρώπινου σώματος. Με βάση αυτή την τυχαία ανακάλυψη, το πείραμα συνεχίζεται και σύντομα θα υπάρξει και εργαστηριακή ανάλυση, η οποία προσδοκούμε να μας διαφωτίσει σημαντικά. Εάν εντούτοις η παρατήρηση αυτή εν πολλοίς ισχύει, τότε εύλογα συμπεραίνεται ότι τα αντικείμενα που δεν είχαν φορηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα ή και καθόλου διατήρησαν το αρχικό γαλαζοπράσινο χρώμα του λίθου, ενώ στα πολυφορεμένα το χρώμα διαφοροποιήθηκε.

Αντίθετα σε ό,τι αφορά σε κάποια παραδείγματα από ασβεστόλιθο είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι έχουν υποστεί καύση είτε σκόπιμη είτε τυχαία. Αυτή μπορεί να οφείλεται σε καταστροφές από πυρκαγιά, οι οποίες σε ορισμένες περιοχές του οικισμού είναι εμφανέστατες ή στη χρήση πυρών και εστιών σε εσωτερικούς ή εξωτερικούς χώρους.

Ενώ η ανεύρεση οστρέων, χερσαίων και θαλασσιών, είναι ιδιαίτερα συχνή στη θέση, κατά την καταγραφή και μελέτη τους από την Καραλή (βλ. Μαντζουράνη, 1996, σχετικό παράρτημα από Καραλή, 25-28. Επίσης σχετικά με τη χρήση των οστρέων στην Κύπρο βλ. Καραλή, 1997, 33-46) δεν διαπιστώθηκε ειδική επεξεργασία σε κανενός είδους όστρεο έτσι ώστε να θεωρηθεί κόσμημα. Τα περισσότερα ανήκουν σε εδάδιμα είδη, οπότε είναι εύλογο τα κελύφη τους να παρέμειναν στο χώρο. Οι οπές που φέρουν είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας να αφαιρεθεί η σάρκα τους. Φυσικά δεν αποκλείεται εντελώς η πιθανότητα η ίδια αυτή οπή να λειτούργησε κάποια στιγμή και σαν οπή ανάρτησης, εάν ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τα όστρεα ως κοσμήματα. Υπάρχει τέλος μία εξαίρεση που αφορά στην εύρεση ενός και μοναδικού δενταλίου το οποίο μάλλον πρέπει να αποτελούσε τμήμα περιδεραίου (για αντίστοιχα παραδείγματα περιδεραίων από νεολιθικές και χαλκολιθικές θέσεις βλ. Dikaios, 1953, 304 και Peltenburg, 1985, 285-287, Pl. 22 :5, pit with dentalia, Pl. 31 : 4, Grave 46, Pl. 32 : 1,2, Grave 47).

Η ίδια κατάσταση παρατηρείται και στα ευρήματα από οστό. Πέρα από το γεγονός ότι γενικώς τα οστά ζώων που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφή είναι λίγα στον αριθμό συγκριτικά με άλλες θέσεις, δεν βρέθηκε παρά μόνο ένα οστέινο αντικείμενο, μία βελόνη από την Τομή IB από τον καθαρισμό του δαπέδου του κτίσματος 15. Μετά από σχετική ανάλυση δείγματος χρώματος από τη θέση επιβεβαιώθηκε ότι ο τύπος του εδάφους δεν ευνοούσε ιδιαίτερα τη διατήρηση ευαίσθητων υλικών, όπως οστών και οστρέων. Τα περισσότερα μάλιστα όστρεα και τα λίγα οστά από τον οικισμό έχουν υποστεί μεγάλη φθορά και διάβρωση. Μία άλλη πιθανή ερμηνεία για την απουσία οστέινων αντικειμένων είναι ότι ο χώρος των κτισμάτων καθαριζόταν προσεκτικά μετά από κάθε ανοικοδόμηση. Στη φάση δε της οριστικής εγκατάλειψης του οικισμού από τους κατοίκους αντικείμενα που θεωρούνταν προϊόντα χρήσιμα στην καθημερινή πραγματικότητα, με ιδιαίτερη αξία και ταυτόχρονα πολύτιμα από την άποψη του υλι-

κού και της διαδικασίας κατεργασίας τους, καθώς και εύκολα στη μεταφορά, όπως είναι τα οστέινα, απομακρύνθηκαν από τον χώρο μαζί με τη μετακίνηση και φυγή των κατοίκων τους.

Σχηματολόγιο και τεχνική

Τα σχήματα του μεγαλύτερου αριθμού των περιάπτων από το Καντού ακολουθούν σε γενικές γραμμές την τυπολογία των αντίστοιχων από τη Χοιροκοιτία και τη Σωτήρα. Αυτά που έχουν ελλειψοειδές ή ωοειδές σχήμα έχουν υποστεί τη λιγότερη κατεργασία. Αντίθετα τα επίπεδα, επιμήκη ή ορθογώνιου σχήματος με σαφή περιγράμματα είναι πολύ περισσότερα κατεργασμένα. Το ίδιο ισχύει για τους οξύληκτους δακτυλίους, τις ψήφους που ανήκουν οι περισσότερες στην κατηγορία των απλών δακτυλίοσχημων αλλά και τα φυλακτά. Τα περισσότερα μικροαντικείμενα έχουν υποστεί τριβή και λείανση και σε λίγες περιπτώσεις λάξευση. Σχεδόν όλα φέρουν οπή ανάρτησης ή γένεση οπής, η οποία προφανώς έχει επιτευχθεί με τη χρήση κάποιου αιχμηρού εργαλείου, οπέα ή τρουπανιού, κατασκευασμένου από σκληρότερο υλικό όπως π.χ. ο πυριτόλιθος. Η διάνοιξη της οπής επιτυγχάνεται με κυκλικές κινήσεις. Η οπή είναι συνήθως κωνική και γίνεται κάθετα από την πρόσθια προς την οπίσθια πλευρά του αντικειμένου. Σε κάποια παραδείγματα που η διαδικασία της διάνοιξης της οπής δεν έχει ολοκληρωθεί, διαπιστώθηκε ότι η διάτρηση γινόταν αμφίπλευρα. Τότε η οπή είναι αμφικωνική. Το στάδιο της τελικής επεξεργασίας της επιφάνειας των αντικειμένων πρέπει να ήταν η στίλβωση, εμφανής στα περισσότερα από αυτά. Αυτή επιτυγχάνεται προφανώς με τριβή του αντικειμένου σε κομμάτι μάλλινου υφάσματος ή αποξεσμένου δέρματος ζώου. Όσες φορές η ανασκαφική ομάδα πειραματίστηκε με την κατεργασία βοτσάλων πικρόλιθου, το αποτέλεσμα δεν ήταν πάντοτε ικανοποιητικό. Χρειάζεται χρόνος, υπομονή και αρκετή δεξιότητα για να έχει κανείς το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Ένα άλλο συναφές ερώτημα που μας απασχολεί είναι ποιος ή ποιοι είναι οι κατασκευαστές αυτών των μικροαντικειμένων. Σαφώς δεν πρόκειται για είδη πρώτης ανάγκης όπως π.χ. τα εργαλεία ή τα σκεύη για την αποθήκευση αγαθών και την παρασκευή τροφής. Για ορισμένους τύπους κοσμημάτων που είναι πολύ ή σχετικά απλοί στην κατασκευή και στο σχήμα θα μπορούσε να ισχυρισθεί κάποιος ότι ο οιοσδήποτε που διέθετε δεξιότητα στην επεξεργασία της πρώτης ύλης θα ήταν και ο κατασκευαστής, ασχολούμενος με την εργασία αυτή στη διάρκεια ίσως του ελεύθερου χρόνου του. Για τις περιπτώσεις όμως που τα σχήματα των αντικειμένων είναι πιο περίπλοκα πιθανολογείται η παρουσία ομάδας εξειδικευμένων τεχνιτών. Εάν η υπόθεση αυτή ισχύει, σημαίνει ότι στις νεολιθικές κοινότητες του νησιού υπήρχε τέτοιας μορφής οργάνωση που επέτρεπε την κατανομή εργασίας σε πολλαπλά επίπεδα. Επιπρόσθετα, το αναμφισβήτητο δεδομένο ότι στις περισσότερες από τις προαναφερθείσες θέσεις του νησιού συχνά απαντούν πανομοιότυπα ή παρόμοια, από άποψη υλικού και σχήματος, κοσμήματα δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν τυχαίο περιστατικό. Οι κοινότητες της νότιας και δυτικής Κύπρου που είχαν άμεση πρόσβαση στην πρώτη ύλη, όπως π.χ. στον πικρόλιθο, είναι πιθανόν να είχαν αναπτύξει και την ειδική τεχνογνωσία και να διέθεταν και τους τεχνίτες. Είναι βέβαιο ότι υπήρξε κάποιος μορφής δίκτυο επικοινωνίας και διακίνησης τουλάχιστον της πρώτης ύλης ανάμεσα στις κοινότητες που ήταν καταναεμημένες στα διάφορα μέρη του νησιού. Ως εκ τούτου, δεν είναι παράλογη η υπόθεση με βάση τα παραπάνω στοιχεία (κοινή πρώτη ύλη και κοινό σχηματολόγιο) ότι μπορεί να υπήρχαν πλανόδιοι, μετακινούμενοι τεχνίτες που να ικανοποιούσαν αυτές τις ανάγκες των κατοίκων των διάφορων κοινοτήτων του βόρειου και ανατολικού τμήματος της Κύπρου.

Τόπος εύρεσης

Ο τόπος εύρεσης των κοσμημάτων είναι η επόμενη παράμετρος προς συζήτηση. Στις θέσεις της Ακεραμεικής Νεολιθικής τα κοσμήματα ανευρίσκονται στην περίπτωση της Χοιροκοιτίας και του Απόστολου Ανδρέα τόσο σε οικίες όσο και σε τάφους, ενώ στην Καλαβασό-Τέντα στους ανοικτούς χώρους ανάμεσα στα σπίτια. Αντίθετα στις θέσεις της Κεραμεικής Νεολιθικής, όπου έχουν βρεθεί τάφοι π.χ. στη Σωτήρα και στο Καντού, απαντούν μόνο στις οικίες, ενώ στον Άγιο Ελίκτητο και στο Παραλίμνι-Νησιά που δεν ανασκάφηκαν τάφοι φυσικά βρέθηκαν εντός των κτισμάτων. Στους οικισμούς της Χαλκολιθικής εποχής, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη Λέμπα και την Κισσόνεργα, κοσμήματα εντοπίστηκαν και σε οικίες και σε τάφους. Για συγκεκριμένα κοσμήματα, όπως π.χ. περιδέραια κατασκευασμένα από δοντάλια συνδυασμένα με πικρολιθικά σταυρόσχημα ανθρωπόμορφα ειδώλια ή ζωόμορφα που βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις της χαλκολιθικής εποχής, αλλά κυρίως σε τάφους ο Peltenburg (1992, 32-34) ανέπτυξε μία ενδιαφέρουσα θεωρία. Εφόσον αποδίδει στις σταυρόσχημες μορφές τη σχηματική παρουσία της γυναίκας που γεννά και αποδέχεται την ερμηνεία των δονταλίων ως σύμβολα των ανδρικών γεννητικών οργάνων (για το τελευταίο βλ. Biggs 1963, 127) αναπόφευκτα συνδέει την παρουσία τους με την ιδέα της γέννησης άρα της γονιμότητας και του θανάτου ή της αποτροπής του. Κατά τον Hodder (1990) σύμβολα που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής και του θανάτου καθώς και με τα ζώα ίσως αντικατοπτρίζουν την αντίληψη της επικράτησης και του ελέγχου του ανθρώπου πάνω στη φύση που τον περιβάλλει. Η άποψη αυτή ως γενική αρχή είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Όμως για να θεμελιωθεί και να έχει εφαρμογή σε συγκεκριμένη περιοχή και εποχή χρειάζεται ισχυρά αρχαιολογικά δεδομένα και ένα κατά το δυνατόν πλήρες δείγμα από κάθε θέση, στοιχεία που προς το παρόν λείπουν. Στην περίπτωση της χρήσης και εν ζωή και μετά θάνατον ως κτερίσματα, τα αντικείμενα της κοσμηματοτεχνίας είναι δυνατόν να προσδιορισθούν ως προσωπικά αντικείμενα και είναι δηλωτικά κάποιας ιδιοκτησίας, εκτός του όποιου άλλου συμβολισμού εμπεριείχαν για τον κάτοχό τους. Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή εκείνα που τα φορούσαν όσο ζούσαν, εκτός από το διακοσμητικό χαρακτήρα, θα πρέπει να είχαν εξ αρχής ή να αποκτούσαν με την πάροδο του χρόνου ιδιαίτερο νόημα για τον χρήστη. Ορισμένα από αυτά μπορεί να τα φορούσαν μάλιστα σε τελετές, γιορτές ή άλλες εξαιρετικές καταστάσεις, όπως συμβαίνει στις σύγχρονες βιομηχανικές αλλά και πρωτόγονες κοινωνίες (για αντίστοιχη γνώμη σχετικά με τα κοσμήματα της νεολιθικής Θεσσαλίας βλ. Κυπαρίσση-Αποστολικά, 1992 185-186).

Το φύλο και η ηλικία : προσδιοριστικοί παράγοντες της χρήσης του κοσμήματος

Η διάκριση των κοσμημάτων ανάλογα με το φύλο και την ηλικία του χρήστη ή κατόχου είναι σχεδόν αδύνατη με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα. Μία τέτοια πληροφορία θα ήταν δυνατό να προέλθει από τα ταφικά κατάλοιπα, με τον προσδιορισμό του φύλου και της ηλικίας του νεκρού, ενώ για τα αντικείμενα που βρέθηκαν στις οικίες αυτό δεν είναι εφικτό. Το υλικό που έφεραν στο φως οι τάφοι της εποχής δεν είναι επαρκές, με εξαίρεση πιθανόν τη Χοιροκοιτία και ορισμένες θέσεις της χαλκολιθικής περιόδου. Μάλιστα και στις τελευταίες περιπτώσεις συμβαίνει στο συνολικό αριθμό των ταφών να είναι πολύ λίγες εκείνες που περιείχαν κοσμήματα. Ως εκ τούτου, το ζήτημα παραμένει ανοικτό προς περαιτέρω διερεύνηση.

Η σημασία των φυλακτών και των περιάπτων

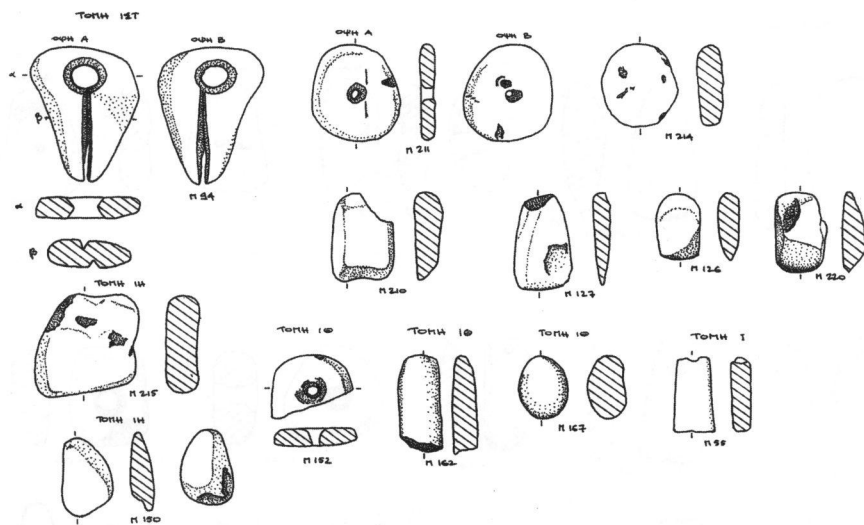
Όσον αφορά στο Καντού στην κατηγορία των φυλακτών με μαγικό, προστατευτικό, αποτρεπτικό ή άλλο περιεχόμενο συγκαταλέγονται λίγα παραδείγματα, όπως οι μικροί πελέκεις και τα λεγόμενα σφονδύλια. Δυστυχώς στο Καντού δεν βρέθηκαν παραδείγματα περιάπτων που να αντιγράφουν είτε φυσικά πρότυπα, άλλα εργαλεία και αντικείμενα είτε ανθρωπόμορφα ή ζωόμορφα ειδώλια. Ο πέλεκυς είναι το συχνότερο παράδειγμα ακολουθούμενος από τα σφονδύλια που είναι όμως λιγότερα σε αριθμό. Αξίζει να επισημανθεί ότι διάφοροι τύποι πελέκων από διαβάση, γάββρο, σερπεντινίτη και άλλους σκληρούς λίθους κατέχουν πολύ σημαντική θέση από άποψη αριθμού, τυπολογίας αλλά και ποιότητας στην κατηγορία των λειασμένων εργαλείων στο σύνολο των κινητών ευρημάτων από το Καντού. Κατά συνέπεια, δεν είναι παράλογο να υποθέσει κανείς ότι το αντίγραφο ενός είδους εργαλείου τόσο χρήσιμο για τις καθημερινές εργασίες των κατοίκων, για την ίδια την επιβίωσή τους, θα ήταν φορτισμένο με μία σημειολογία ιδιόζουσα για τον κάτοχό του και όχι πάντα ανιχνεύσιμη από τη σύγχρονη έρευνα. Το ίδιο φαίνεται ότι μπορεί να ισχύσει και για άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως π.χ. τα σφονδύλια, απαραίτητα στην υφαντική τέχνη. Σημειωτέον δε ότι σύνολα πελέκων εξαιρετικής ποιότητας από κατασκευαστική άποψη με τη μορφή απόθεσης ήρθαν στο φως τόσο στο Καντού (Μαντζουράνη 1996, 8, Πιν. III : 2) όσο και σε άλλους οικισμούς (Peltenburg 1985, Pls. 8 : 6, 25 : 1). Πρόκειται για αντικείμενα μεγάλης αξίας για την εποχή και την κοινωνία της. Το ανασκαφικό αυτό δεδομένο δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας. Η αποθήκευση και η διαφύλαξή τους πρέπει να ήταν συνειδητή πράξη με συγκεκριμένο σκοπό για τους ενοίκους μιας οικίας, ακόμα περισσότερο δε όταν αυτή εγκαταλείπεται.

Σε μία ενδιαφέρουσα μελέτη (Sugaya 1992, 71-77) προτείνονται τρεις υποθέσεις για τη χρήση και σημασία του πέλεκυ, ως εργαλείου σε κανονικά μεγέθη και ως αντίγραφου με τη μορφή του περιάπτου, με βάση ανασκαφικά δεδομένα (χώρος εύρεσης και αρχαιολογικό περιβάλλον) κυρίως από τον ελλαδικό χώρο. Σύμφωνα με την πρώτη ο πέλεκυς εντάσσεται στα θρησκευτικά αντικείμενα ή σύμβολα, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη στα ταφικά δώρα μέσα στα πλαίσια μιας ταφικής τελετουργίας. Με βάση την τρίτη υπόθεση, λαμβάνοντας υπόψη το όχι τόσο σπάνιο φαινόμενο της φύλαξης ή απόθεσης συνόλου εργαλείων συνήθως εντός των οικιών, οι πελέκεις χαρακτηρίζονται ως πολύτιμα και υψηλού γοήτρου αντικείμενα. Μπορεί να τα είχαν αποθηκεύσει για την εξαιρετική ποιότητά τους οι ίδιοι οι κατασκευαστές-τεχνίτες, ή οι κάτοχοί τους ως προϊόντα εμπορεύσιμα ή ακόμα και ως απόθεμα εργαλείου εξοπλισμού για δύσκολες εποχές. Αποτελεί κοινό τόπο ότι ο πέλεκυς κατά την εποχή του Χαλκού στις περισσότερες περιοχές της νοτιοανατολικής Μεσογείου είχε χρηστική και λατρευτική αξία. Για την εποχή του Λίθου ο πέλεκυς ήταν το πιο χρήσιμο και απαραίτητο εργαλείο στη ζωή των ανθρώπων. Η αντιγραφή του σχήματος στην κοσμηματοτεχνία δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία αλλά πιθανότατα σηματοδοτεί την απαρχή του νέου ρόλου του στην ιδεολογία της νεολιθικής κοινωνίας. Ο ρόλος αυτός, που ίσως ενσωμάτωνε μαγικοθρησκευτικές αντιλήψεις και συμβόλιζε ιδέες διάκρισης και γοήτρου, παρέμεινε πρωταγωνιστικός εν πολλοίς και στις μετέπειτα εποχές.

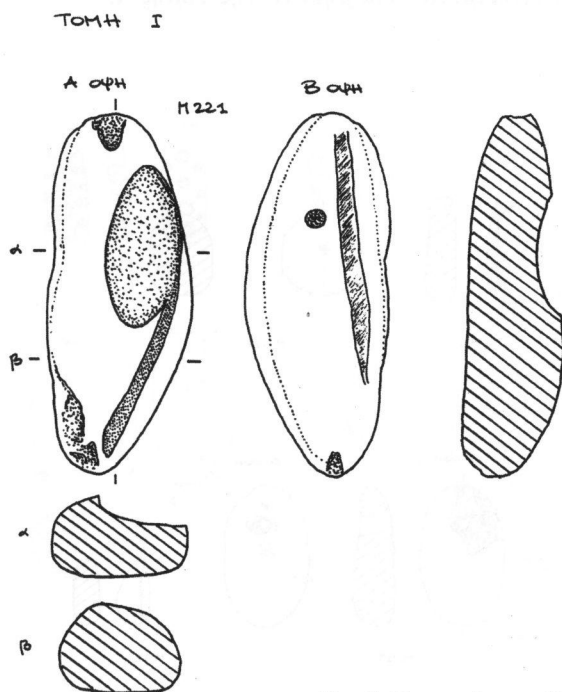
Παρ' όλα αυτά στις μέχρι στιγμής εξετασθείσες θέσεις από την Κύπρο τη μεγαλύτερη ομάδα κοσμημάτων αποτελούν εκείνα που δεν μιμούνται φυσικά ή άλλα πρότυπα αντικειμένων. Τα ευρήματα του Καντού δεν εξαιρούνται από αυτό το γενικό κανόνα. Φέρουν συνήθως μία οπή ανάρτησης χωρίς να λείπουν και εκείνα με δύο, τρεις ή και πολύ περισσότερες οπές. Η Κυπαρίσση-Αποστολικά (1992, 188) πιστεύει ότι ο συνδυασμός των τριών οπών αποδίδει χαρακτηριστικά προσώπου. Ας σημειωθεί ότι δεν αναφέρει ούτε απεικονίζει κανένα τέτοιο παράδειγμα στη μελέτη της. Στα δημοσιευμένα κυπριακά νεολιθικά κοσμήματα και στα παραδείγματα από το Καντού σε καμμία περίπτωση δεν αναγνωρίζονται

τέτοιου είδους χαρακτηριστικά. Τα κοσμήματα αυτά πιθανόν να είχαν μόνο διακοσμητικό ρόλο ή εν πάση περιπτώσει χαρακτήρα αμφιλεγόμενο ανάλογα με την εκάστοτε συγκυρία κατά την οποία χρησιμοποιούνταν. Το γεγονός μάλιστα ότι και στα παραδείγματα αυτά παρατηρείται επανάληψη και ομοιομορφία συνεπάγεται ότι ο ρόλος τους ήταν συγκεκριμένος και συνυφασμένος με σύμβολα δυσανάγνωστα για τον σύγχρονο μελετητή αλλά όχι για τον χρήστη της εποχής εκείνης.

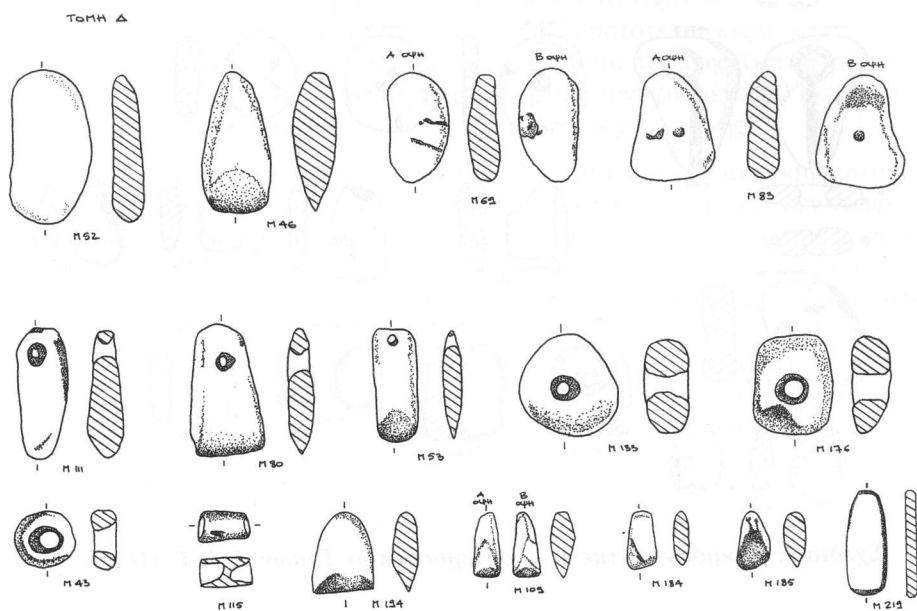
Εν κατακλείδι τα κοσμήματα από το Καντού ακολουθούν μία μακρά παράδοση που συνεχίζεται και στην επόμενη περίοδο. Συνδέονται με το ιδεολογικό κλίμα της εποχής και δεν διαφοροποιούνται αισθητά από τα παλαιότερα ή σύγχρονά τους. Στη νεολιθική Κύπρο ο τομέας της κοσμηματοτεχνίας εμφανίζει μία ομοιογένεια. Οι πρώτες ύλες, οι κατηγορίες των κοσμημάτων και το σχηματολόγιο έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Οι συμβολισμοί επίσης ενδεχομένως ταυτίζονταν, εφόσον πρόκειται για κοινωνίες ισοκατανομής με κοινούς δεσμούς σε πολλά επίπεδα. Οι όποιες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται π. χ. στη συχνότητα ή μη χρήσης κάποιας συγκεκριμένης πρώτης ύλης, στην παρουσία περισσότερων ή λιγότερων αντικειμένων της μίας ή της άλλης κατηγορίας, στη μεγαλύτερη προτίμηση στο ένα ή στο άλλο σχήμα ανά θέση είναι αναμενόμενες, προσαρμοσμένες στα τοπικά χαρακτηριστικά στοιχεία της κάθε θέσης και δεν αλλάζουν ουσιαστικά το αρχικό μας συμπέρασμα.

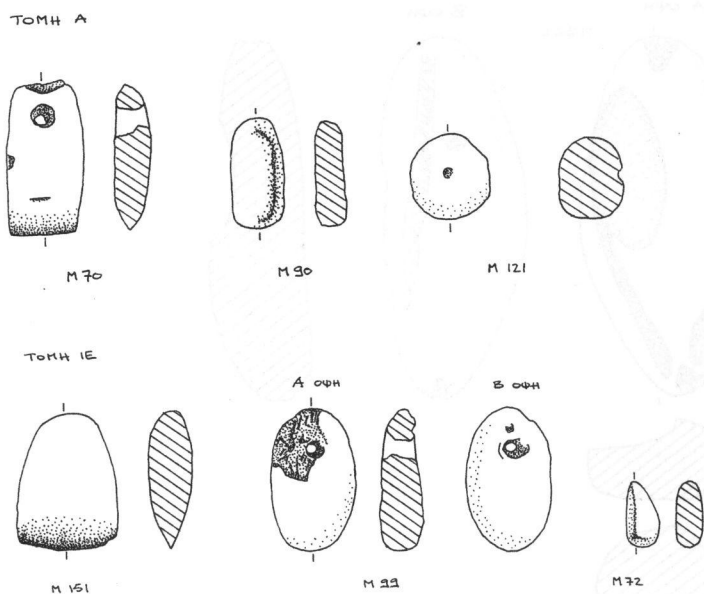
Σχέδιο 1: Μικροαντικείμενα - κοσμήματα των Τομών Ι, ΙΣΤ, ΙΗ και ΙΘ.

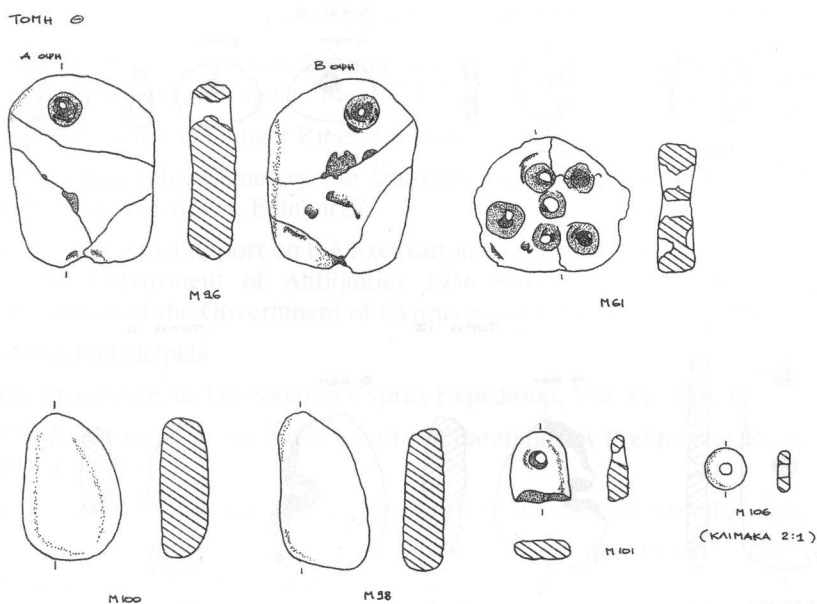
Σχ. 2: Το περίπλοκο M221 από την Τομή Ι.

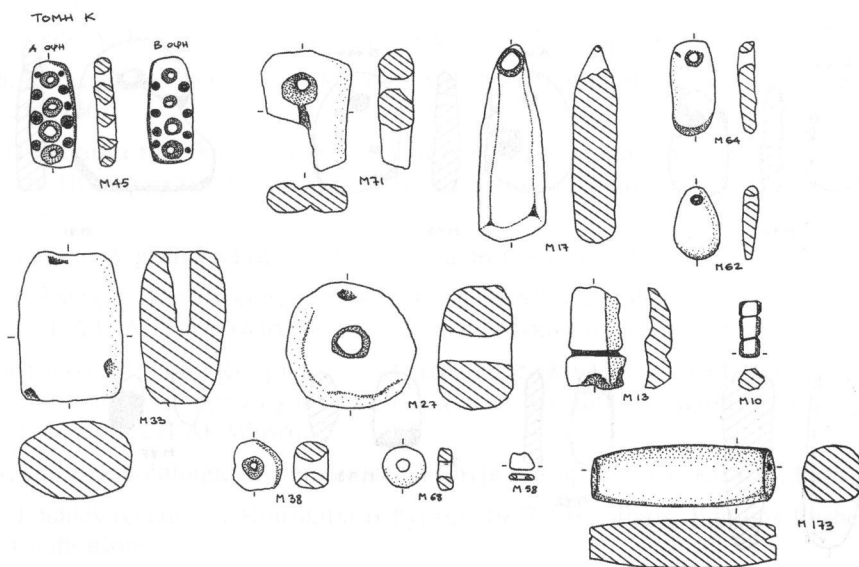
Σχ. 3: Μικροαντικείμενα - κομμάτια της Τομής Δ.

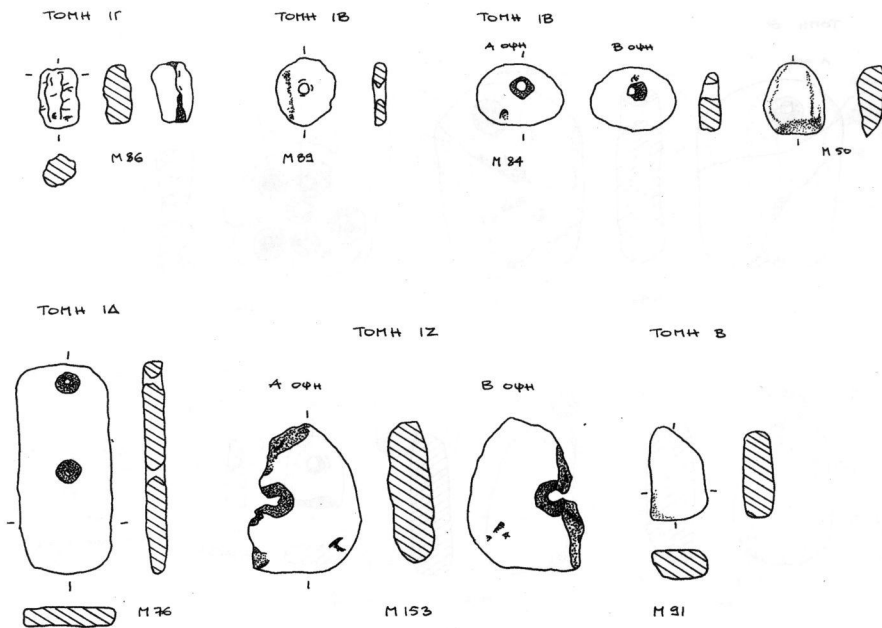
Σχ. 4: Μικροαντικείμενα - κομμάτια της Τομής Α και ΙΕ.

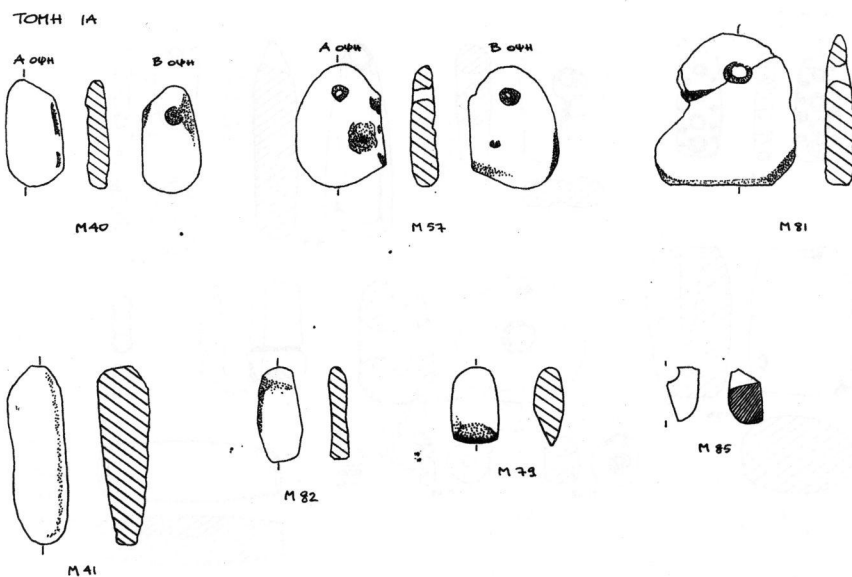
Σχ. 5: Μικροαντικείμενα - κοσμήματα της Τομής Θ.

Σχ. 6: Μικροαντικείμενα - κοσμήματα της Τομής Κ.

Σχ. 7 : Μικροαντικείμενα - κομμήματα των Τομών Β, ΙΒ, ΙΓ, ΙΔ και ΙΖ.

Σχ. 8 : Μικροαντικείμενα - κομμήματα της Τομής ΙΑ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Biggs H. 1963, On the Molluscs collected during the Excavation at Jericho, 1952-1958, and their Archaeological Significance, *Man*, 153, 125-128.
- Boardman J. 1970, *Greek Gems and Finger Rings*, London.
- Christou D. 1989, The Chalcolithic Cemetery 1 at Souskiou-Vathyrkakas, in *Early Society in Cyprus* (ed. Peltenburg E.), 82-94, Edinburgh.
- Dikaios P. 1953, *Khirokitia. Final Report on the Excavation of a Neolithic Settlement in Cyprus on behalf of the Department of Antiquities 1936-1946. Monograph of the Department of Antiquities of the Government of Cyprus n. 1*, Oxford University Press.
- Του ίδιου 1961, *Sotira*, Philadelphia.
- Του ίδιου 1962, *The Stone Age*, in *The Swedish Cyprus Expedition, Vol. IV. Part 1A*, 1-204, Lund.
- Flourentzos P. 1997, *Excavations at the Neolithic site of Paralimni. A Preliminary Report (Plates I-IV)*, RDAC, 1-10.
- Ζάχος Κ. Α. 1996, *Κοσμήματα : Μετάλλια*, στο *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, 166-167.
- Gjerstad E. 1934, *Finds and Results of the Excavations in Cyprus, 1927-1931, The Swedish Cyprus Expedition, Vol. I*, Stocholm.
- Goring E. 1992, *Secondary treatment of prehistoric figurines : an example from Chalcolithic Cyprus*, in *Studies in Honour of Vassos Karageorghis, (Αφιέρωμα στο Βάσο Καραγιώργη)*, *Κυπριακά Σπουδαί, Τόμοι ΝΔ-ΝΕ, 1990-1991* (ed. Ioannides G.C.), 37-40, Nicosia.
- Hodder I. 1992, *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge.
- Θεοχάρης Δ. Ρ. 1973, *Η Νεολιθική Ελλάδα, Έκδοση Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα.
- Καραγιώργης Β. 1999, *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στη Συλλογή Σεβέρη*, Αθήνα.
- Καραλή Λ. 1996, *Κοσμήματα : Οστρέϊνα, Οστέϊνα, Λίθινα*, στο *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, 165-166.
- Της ίδιας 1997, *Η σημασία των θαλασσινών οστρέων στην Προϊστορία του Αιγαίου και της Κύπρου, στα Πρακτικά του Συνεδρίου : Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα*, 33-46, Λευκωσία.
- Της ίδιας 1999, *Shells in Aegean Prehistory*, BAR International Series 761.
- Κοσμήματα της Ελληνικής Προϊστορίας : Ο Νεολιθικός Θησαυρός*, 1998, *Κατάλογος Έκθεσης*, έκδοση Τ.Α.Π.Α. Υπουργείο Πολιτισμού, ((εκδοτική επιμέλεια Κυπριαίου Ε.), Αθήνα.
- Κυπαρίσση-Αποστολίνα Ν., 1992, *Κοσμήματα της Νεολιθικής Θεσσαλίας*, στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία. Στη Μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη*, 185-190, (έκδοση Τ.Α.Π.Α) Αθήνα.
- Le Brun A. 1981, *Un site neolithique preceramique en Chypre : Cap Andreas-Kastros*, Paris, A.D.P.F.
- Του ίδιου 1984, *Fouilles recentes a Khirokitia (Chypre), 1977-1981*, Paris, Editions Recherche sur les Civilisations.
- Του ίδιου 1989, *Fouilles recentes a Khirokitia (Chypre), 1983-1986*, Paris, Editions Recherche sur les Civilisations.

- Του ίδιου 1994, Fouilles recentes a Khirokitia (Chypre), 1988-1991, Paris, Editions Recherche sur les Civilisations.
- Του ίδιου 1996, Νεολιθική Χοιροκοιτία, (έκδοση της σειράς αρχαιολογικών οδηγιών του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Κύπρου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων), Λευκωσία.
- Μαντζουράνη Ε. 1994, Έκθεση αποτελεσμάτων της ανασκαφής στη θέση Καντού-Κουφόβουνο, RDAC, 1-29.
- Της ίδιας 1996, Έκθεση αποτελεσμάτων της ανασκαφής στη θέση Καντού-Κουφόβουνο κατά τις περιόδους 1994-1995, RDAC, 1-28.
- Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα 1996, έκδ. Ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Κατάλογος Έκθεσης (επιστημονική επιμέλεια Παπαθανασόπουλος Γ.), Αθήνα.
- Peltenburg E. J. 1979, Troulli Reconsidered, in Studies presented in Memory of Porphyrios Dikaios, 21-45, Nicosia.
- Του ίδιου 1982, Vrysi. A Subterranean Settlement in Cyprus, Warminster.
- Του ίδιου 1985, Lemba Archaeological Project I. Excavations at Lemba-Lakkous, 1976-1983, Goteborg.
- Του ίδιου 1992, Birth pendants in life and death : Evidence from Kissonerga Grave 563, in Studies in Honour of Vassos Karageorghis (Αφιέρωμα στο Βάσο Καραγιώργη), Κυπριακά Σπουδαί, Τόμοι ΝΔ-ΝΕ, 1990-1991, (ed. Ioannides G.C.) 27-36, pls. I-III, Λευκωσία.
- Reese D. 1992, The Earliest worked bone on Cyprus, RDAC, 13-16.
- Simmons A. 1991, Humans, Island Colonization and Pleistocene Extinctions in Mediterranean : the View from Akrotiri Aetokremnos, Cyprus, Antiquity, 65, 857-869.
- Του ίδιου 1994, Preliminary Report on the 1993 Test Excavations at Kholetria-Ortos, Paphos District, RDAC, 39-44.
- Του ίδιου 1996, Preliminary report on multidisciplinary investigations at Neolithic Kholetria-Ortos, RDAC, 29-44.
- Sugaya C. 1992, The Function of the Neolithic Stone Axe, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία. Στη Μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη, 71-77, (έκδοση Τ.Α.Π.Α.), Αθήνα.
- Todd I. A. 1987, Vasilikos Valley Project 6 : Excavations at Kalavassos-Tenta, Vol. I, Goteborg.
- Του ίδιου 1998, Kalavassos-Tenta, (έκδοση στην αγγλική γλώσσα της σειράς αρχαιολογικών οδηγιών του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Κύπρου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων), Λευκωσία.
- Φλουρέντζος Π. 1988, Τα Ειδώλια της Προϊστορικής Κύπρου, Λευκωσία.
- Χουρμουζιάδης Γ. Χ. 1996, Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός, Θεσσαλονίκη.
- Xenophontos C. 1991, Picrolite, its Nature, Provenance and Possible Distribution Patterns in the Chalcolithic Period of Cyprus, in Symposium : Chalcolithic Cyprus (ed. by American School of Oriental Research in association with J. Paul Getty Museum), 127-138, California.

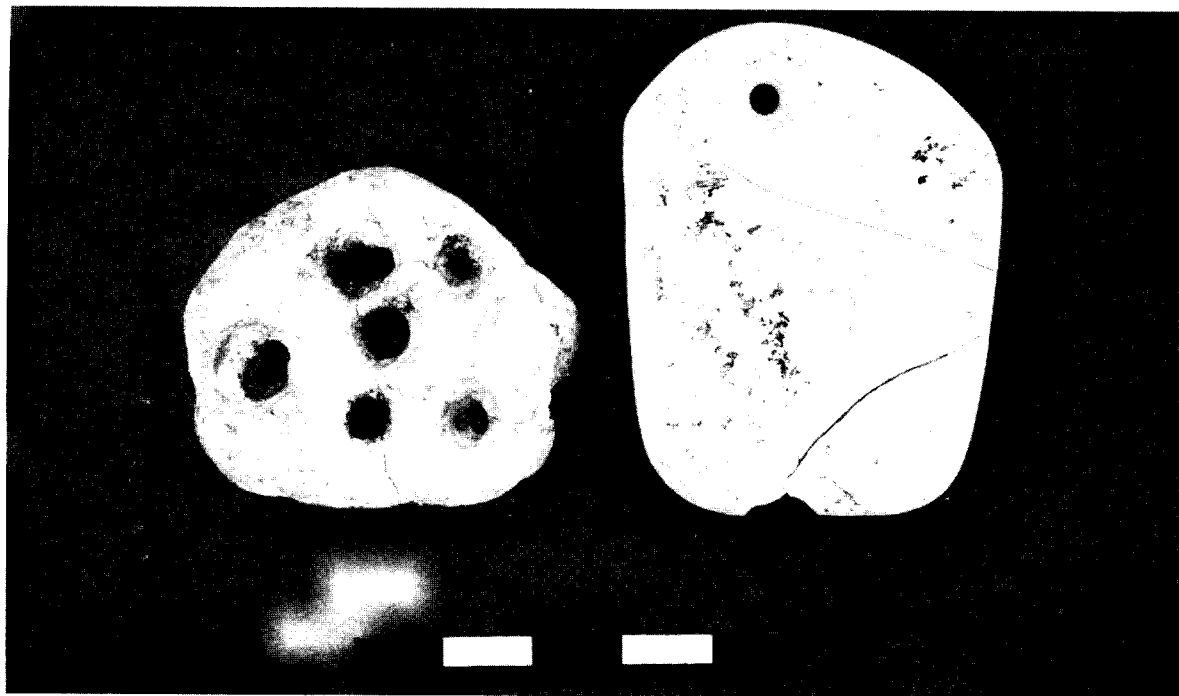

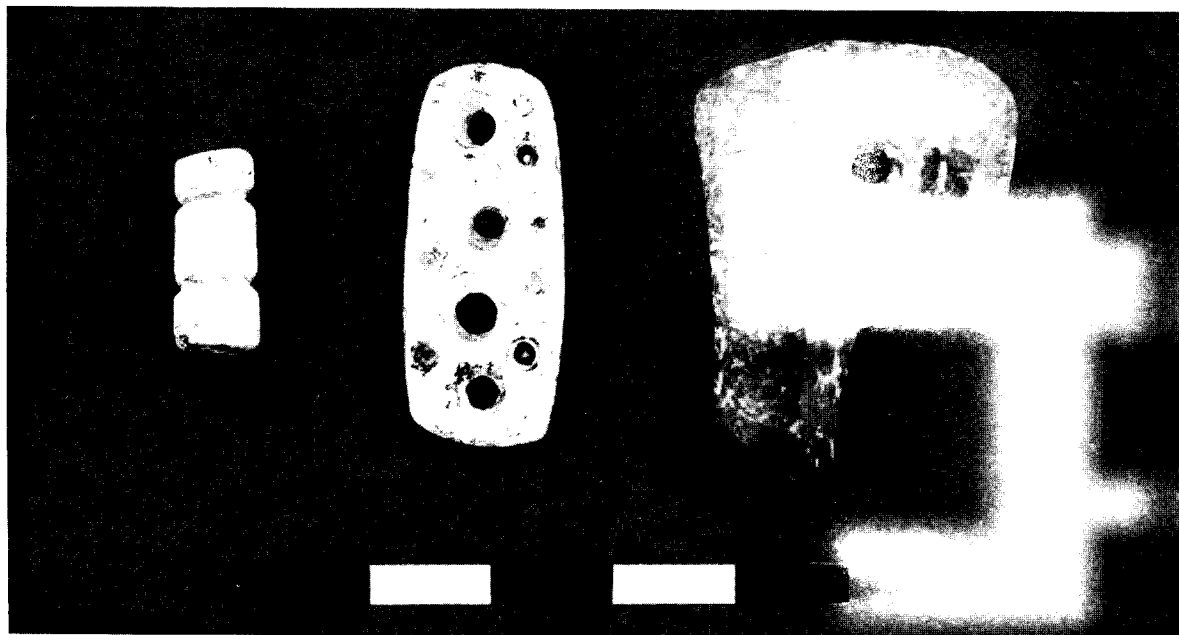
α-β: Τα περιόπτα M94 και M210 από την Τομή ΙΣΤ.

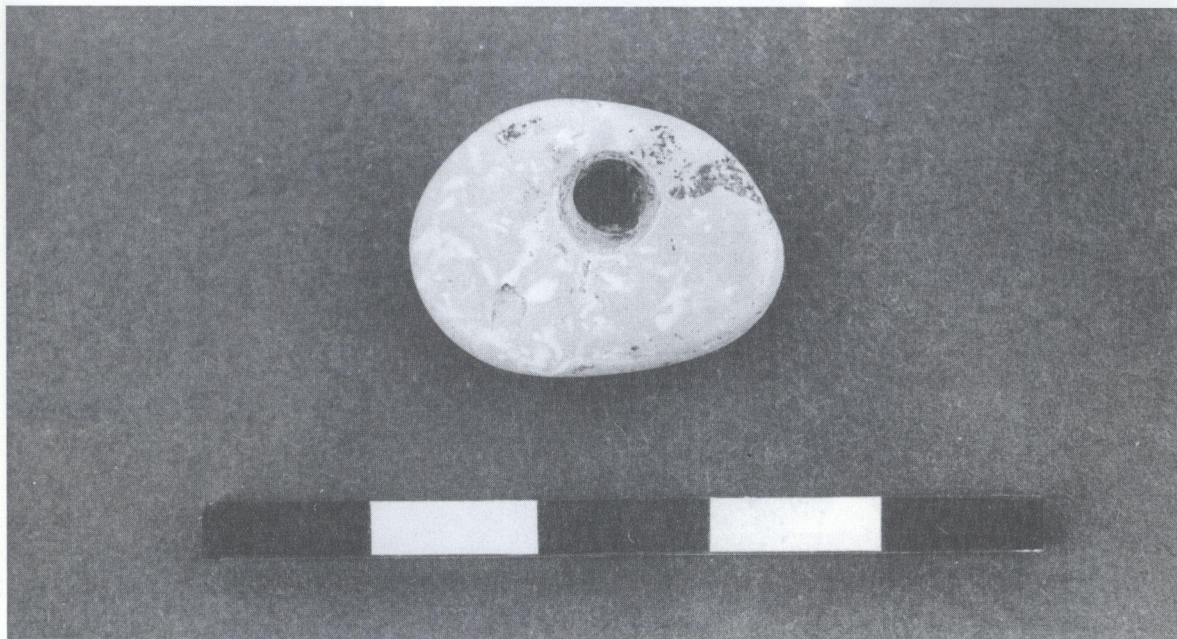
γ: Μικροαντιχειμένα - κοσμήματα από την Τομή Δ. Πρώτη σειρά από αριστερά : M53, M80, M83, M111. Δεύτερη σειρά από αριστερά : M43, M115, M133, M176.

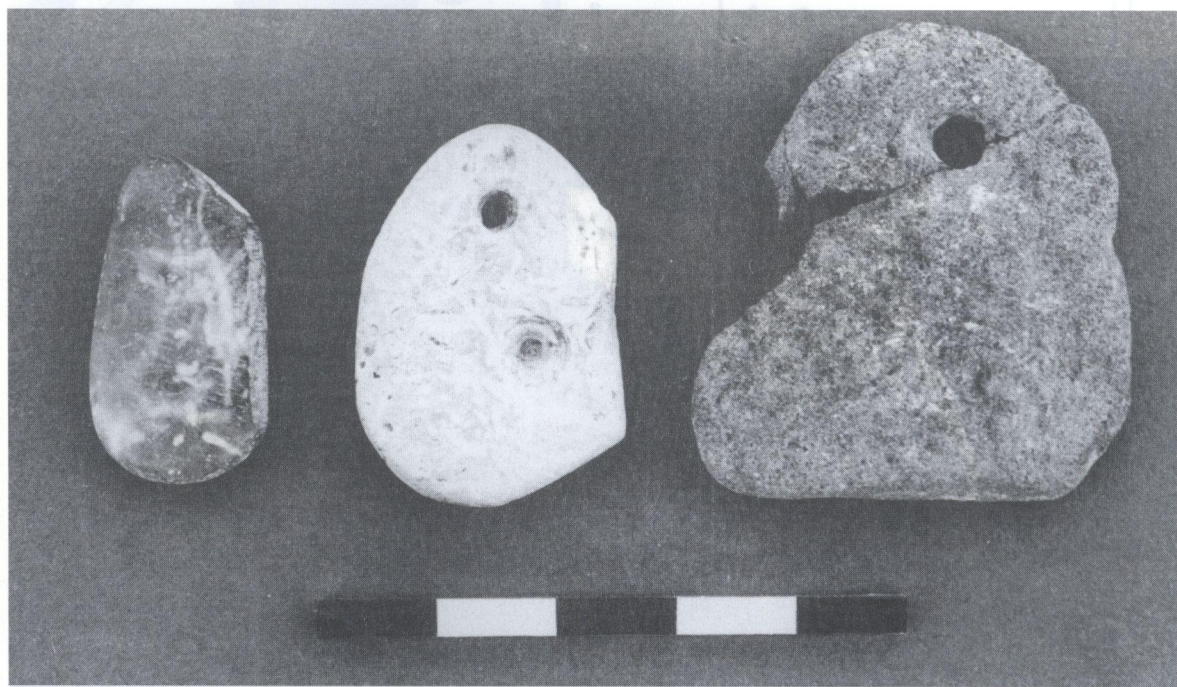
α - β: Το περίαπτο M61 και M96 από την Τομή Θ.

γ - δ - ε: Τα περίαπτα M10, M45 και M71 από την Τομή Κ.

α: Το περίαπτο M84 από την Τομή ΙΒ.

β-γ-δ: Μικροαντικείμενα - κοσμήματα από την Τομή ΙΑ: M40, M57 και M81.